

સુરેશ દલાલ

(જન્મ : 11-10-1932, અવસાન : 10-8-2012)

સુરેશ પુરુષોત્તમદાસ દલાલ. મહારાષ્ટ્રના થાણા જિલ્લામાં તેમનો જન્મ થયેલો. ‘એકાન્ત’, ‘તારીખનું ઘર’, ‘નજરું લાગી’, ‘ઈંડાકિંડા’, ‘ધીગામસ્તી’, ‘અલક્યલાણું’, ‘બિલ્લુ’, ‘પગની હોડી, હાથ હલેસા’, ‘ટીગાટોણી’, તેમના મુખ્ય કાવ્યસંગ્રહો છે. ગાથ કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘અસ્તિત્વ’ તેમણે આપ્યો છે. ‘સમિધ’, ‘કવિનો શબ્દ’, ‘તપોવન’, ‘ઉપહાર’, ‘સહવાસ’, ‘વીચિકા’ વગેરે તેમનાં સંપાદનો છે. ‘કાવ્યાયન’ અને ‘કાવ્યવિશ્ય’ એ બે તેમનાં નોંધપાત્ર સંચયો છે. ‘કવિતા’ દૈમાસિકનું સંપાદન તેમણે યશસ્વી રીતે કર્યું હતું. તેઓ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીના પુરસ્કારથી સન્માનિત થયા હતા.

કૃષ્ણપ્રેમને વ્યક્ત કરતી આ રચના છે. ગોપી કૃષ્ણને પડકાર આપતાં કહે છે કે તમે મારી ગાગર ઉતારો તો હું માનું કે તમે પહાડને (ગોવર્ધન પર્વતને) ઊંચક્યો હતો. ગાગર ઉતારવાને બહાને કૃષ્ણઘેલી ગોપી કૃષ્ણનું નૈકટ્ય જંબે છે. ગાગર ઉતારે તે પતિ એવો લોકજીવનનો સંદર્ભ પણ જોઈ શકાય. તેથી જ ગોપી કહે છે કે પ્રેમસ્વીકારનો આવો અવસર ફરી ફરી આવતો નથી. આજે આ અમૂલ્ય અવસરને એળે ના જવા દેશો. વાંસળી, જમુનાજી, ગાયો જેવા સંદર્ભોથી કવિએ આ ગીતરચનામાં ગોકુળનું અને પ્રેમનું વાતાવરણ રચ્યું છે.

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પહાડને!

હું તો ઘરે ઘરે જઈને વખાણું

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પહાડને!

આખો દિ વાંસળીને હાથમાં રમાડો કુલાન

એમાં શા હોય જાઝ વેતા?

કાંટાળી કેડી પર ગાગર લઈને અમે

આવતાં જતાં ને સ્વિત દેતાં.

હું તો છેતી જમુનાને અહીં આણું:

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું.

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પહાડને!

દ્યકારા દઈ દઈને ગાયો ચરાવવી

ને છાંયમહીં ખાઈ લેવો પોરો.

ચપટીમાં આવું તો કામ કરી નાખે

અહીં નાનકડો ગોકુળનો છોરો.

ફરી ફરી નહિ આવે ટાણું

મારી ગાગર ઉતારો તો જાણું

કે રાજ, તમે ઊંચક્યો’તો પહાડને!

(‘એકાંત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી/શબ્દાર્થ

ગાગર ઘડો, સાંકડા મેંનું પાણી ભરવાનું વાસણ વેતા ભલીવાર, ડહાપણ, આવડત કેડી સાંકડો પગરસ્તો ડચકારા ડચ એવો અવાજ, ગાય અને બળદ હાંકવા કરાતો અવાજ

વિરુદ્ધાર્થી

સિમત રુદ્ધન

તળપદા શબ્દો

પોરો થાક ખાવો, વિરામ કરવો ટાણું અવસર છોરો છોકરો

રૂઢિપ્રયોગ

જાઝા વેતા વધારે પડતું ડહાપણ પો'રો લેવો આરામ કરવો

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) શ્રીકૃષ્ણો પહાડ ઊંચક્યો હતો તે હકીકત સ્વીકારવા ગોપી કઈ શરત રાખે છે?

(A) પર્વતારોહણની	(B) પોતાની ગાગર ઉતારવાની
(C) ફરી પહાડ ઊંચકવાની	(D) વાંસળી વગાડવાની
- (2) શ્રીકૃષ્ણ કઈ રીતે ગાયો ચરાવતા હતા?

(A) હાકલા-પડકારા કરીને	(B) હાથમાં લાકડી લીધા વગર
(C) ચપટી વગાડતા	(D) ડચકારા દઈ દઈને
- (3) ગોપી કઈ વાત ઘરે ઘરે જઈને વખાણવા માગે છે?

(A) ગાયો ચરાવવાની	(B) વાંસળી વગાડવાની
(C) પહાડ ઊંચકવાની	(D) માખણ ચોરવાની
- (4) ગોપી કેવા રસ્તા ઉપર ચાલીને ગાગર ભરવા જતી?

(A) કાંટાળી કેડી પર	(B) ડામરની સડક પર
(C) ગામડાની શેરીમાં	(D) ફૂલથી શાંગારેલા રસ્તે...

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગોપી પોતાનાં કયાં-કયાં કાર્યોની વાત કરે છે?
- (2) કૃષ્ણને ઉદ્દેશી ગોપી શું કહે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘તો જાણું’ કાવ્યનું રસદર્શન કરાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- કાન-ગોપીનાં અન્ય ગીતો મેળવીને સાંભળો.
- શ્રીકૃષ્ણનાં પરાકમોની યાદી તૈયાર કરો.
- ગોપીઓ સાથેના શ્રીકૃષ્ણના સંબંધનાં પાંચ દષ્ટાંતો નોંધી વર્ગમાં રજૂ કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કાવ્યમાં વપરાયેલ ‘રાજ’ શબ્દ કાવ્યને લોકગીતનો સ્પર્શ આપે છે. વળી, કૃષ્ણ રાજ છે તેથી પણ આ શબ્દ પસંદગી દાદ અપાવે એવી આકર્ષક થઈ છે.
- ગોપી જમનાજળ ભરીને લાવે છે પણ જમનાની આગળ મુકાપેલું ‘વહેતી’નું વિશેખણ અને ‘અહીં આણું’ની રજૂઆત વર્ણનને કેવું અદ્ભુત બનાવે છે ! આ કલ્યાનાથી ગોપી જાણે કૃષ્ણથી ય મહાન કામ કરી શકતી હોય તેવું બતાવી કૃષ્ણને આખ્યાન કરીને તેમને માટેનો પ્રેમ બતાવે છે તે રજૂઆતની રીતનું સૌંદર્ય પારખો.
- ઘરે ઘરે, દઈ દઈને, ફરી ફરી જેવી પુનરચર્વાર્તિત રજૂઆત કાવ્યને લય અને ગતિ આપે છે તે જુઓ. નાનાં નાનાં કાર્યો સૂચવતી ગોપી કૃષ્ણને એ બહાને નજીક બોલાવવા, પોતીકા કરવા મથે છે તે પણ સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કૃષ્ણની ખૂબ મોટી સિદ્ધિઓને રાધા પોતાનાં નાનાં દૈનિક કાર્યો સાથે જોડીને માનવજીવનની મધુરતા પ્રગટ કરે છે. કાવ્યનો મૂળ ભાવ કૃષ્ણપ્રેમ છે તે સ્પષ્ટ કરવું. અનેક કવિઓએ રાધા-કૃષ્ણ અને કાન-ગોપીના સંબંધો વિશે કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમાં કૃષ્ણનો મહિમા હોય છે. પરંતુ અહીં કવિએ ગોપીનાં કાર્યોનો મહિમા ગાયો છે. એ દ્વારા બંનેના મધુર સંબંધને પ્રગટ કર્યો છે. રજૂઆતની રીત વિશિષ્ટ છે તે વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન પર મૂકવું.

નાનાભાઈ જેબલિયા

(જન્મ : 11-11-1938, અવસાન : 25-11-2013)

નાનાભાઈ જેબલિયાનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના સાવરકુંડલા તાલુકાના ખાલપરમાં થયેલો. જીવનભર તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે કાર્ય હતું. તેમની પાસેથી ‘મેધરવો’, ‘રંગ બિલોરી કાચના’, ‘તરણાનો દુંગર’, ‘વંકી ધરા, વંકાં વહેણું’, ‘સૂરજ ઊરે સાંજ’, ‘ભીનાં ચઢાશ’, ‘અરધા સૂરજની સવાર’, ‘અમે ઊજ્યા’તા શમણાને દેશ’ વગેરે નવલક્ષ્યાઓ મળી છે. ‘શૌર્યધારા’, ‘સથવારો’, ‘મારી શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ’ તેમના નવલિકાસંગ્રહ છે. સૌરાખ્યના તળપદા જીવનના આલેખક તરીકે તેઓ વિષ્યાત છે.

‘તોરણ’ સંગ્રહમાંથી આ પ્રસંગકથા લેવામાં આવી છે. તે આદર્શ શિક્ષકનું આદર્શ વર્તન આપણી સામે રજૂ કરે છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પર ફુસંસ્કારો ન પડે તે માટે સતત કાર્યરત કરુણાશંકર માસ્તર સાચા શિક્ષકની આગવી છાપ ઉપસાવે છે. પોતાનો જીવ રેડીને શિસ્તબદ્ધ, સંયમી અને સંસ્કારી બનાવેલા ગંભીરા ગામનાં બાળકો પર ફુસંસ્કાર ન પડે તે માટે તેઓ સદા જગ્રત છે. ભવાયા આવીને દ્વિઅર્થી શર્બદો દ્વારા સૌનું મનોરંજન કરે છે ત્યારે બાળકો તેનું અનુકરણ ન કરે તે માટે માસ્તર ચિંતિત છે. તેથી પોતાનો આખા મહિનાનો પગાર ભવાયાના નાયકને આપીને બીજા દિવસનો ખેલ બંધ કરાવે છે. આમ, અહીં બાળકોના જીવનનું ઘડતર કરનારા સાચા શિક્ષકનું રેખાચિત્ર સચોટ અને આસ્વાદ રીતે મુકાયું છે.

ખેડા જિલ્લાનું ગંભીરા ગામ. માસ્તર કરુણાશંકર નામ. વાળુની થાળી, થાળીમાં ખીચડી, ખીચડીમાં ઘી, એની પડખે સંભારો. ભાખરી પાસે કઢીની વાડકી અને એની અડોઅડ ચમચી, ભાવે પીરસેલું વાળું પણ જમનારો જમણો હાથ ‘ભાનભારો’ થઈને થાળીમાં ભટકતો હતો ! ચમચી ઉપાડે અને કઢીને બદલે સંભારામાં ઘુસાડે. ત્યાંથી વળી ભાખરી ઉપર ચમચી મુકાઈ જાય અને આંગળી ઊની કઢીમાં ઝબોળાઈ જાય, તેનો સિસ્કારો બોલી જાય !

‘અરે મહેતાજી’ માસ્તરનાં ધર્મપત્ની લોટવાળા હાથે પતિની થાળી પાસે દોડી આવે છે. થાળીમાં ચાલતા બખડજંતરને જોઈને, ‘અરે, માસ્તર, તમે જમો છો કે વગદાં કરો છો?’

‘હે ?’ માસ્તર કરુણાશંકર બાધા થઈને પૂછે, ‘મને કંઈ કીધું?’

‘તમને થયું છે શું? થાળીમાં બધું રમણભમણ કરી નાખ્યું ! જમો તો ખરા.’

‘ગમે તે થયું હશે, આજ સ્વાદ નથી આવતો.’

‘તો પછી ચોખ્ખી વાત કરોને કે મને રસોઈ નથી આવડતી!’

‘અરે... એવું અજુગતું મારાથી કેમ બોલાય?’

‘તો પછી છે શું? શાળામાં કોઈ ઝઘડ્યું? કોઈ ઉપરી અધિકારી બિજાયા? વાત તો કરો!’ પત્ની દુઃખદ ચહેરે ઊભી છે હજી.

‘સાંભળ! કરુણાશંકર માસ્તરની શાળામાં એવું બને તો પછી ધરતીનો છેડો આવી જાય! પણ શું કે ગામમાં ભવાયા રમવા આવ્યા છે, તેથી મને ચેન નથી.’

‘લે, હાંડું? ખોદ્યો દુંગર અને કાઢ્યો ઉંદર!’

પત્ની હળવાં થઈને હસી પડ્યાં : ‘ગામ હોય ત્યાં ભવાયા આવે, એની ઉપાધિ આપણે કરવાની?’

‘ન કરું? મલ્લ-મદારીથી મારાં બાળકોના સંસ્કાર ન બગડે, બાકી ભવાઈની નટીઓ અને ડાગલો દાટ વાળી નાખે. હલકાં નખરાં, હલકા ચેનચાળા, હલકાં ગાણાં અને હલકાં ફટાણાં. બાળકો જોશે અને અનુકરણ કરશે. બધે દાયકાથી હું એમને ઘડી રહ્યો છું, પણ આજ એના પર પાણી ફરી વળશે...’

પત્નીને વાતનો ઘૂંટડો ગળે ઊતરી ગયો. ગંભીરા ગામની શાળા માસ્તર કરુણાશંકરે સંભાળી, ત્યારથી શાળાની દીવાલો પર કાન માંડીને માસ્તરની રૂપાળી વાતો સાંભળ્યા કરે છે. શાળાને સમયપત્રક છે, પણ સમયને કોઈ સ્થાન નથી. હા, નિશ્ચિત સમયે શાળા ખૂલે, પણ બંધ થવાનો કોઈ સમય નહિયું! ક્યારેક તો જાલરના ડંકા પડે ત્યાં સુધી કરુણાશંકરનાં રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો શાળામાં મહાલતાં હોય. માસ્તરની આ શાળાનું બાળક અસત્ય ન બોલે, અપશંદ ન બોલે.

‘થોડુંક જમી લો, મારા સમ!’ ઘડી વારે વિચારમાંથી જગેલાં શિક્ષકપત્તી ગળગળાં થઈને કહે છે, ‘કોઈ ઈલાજ ન હોય એવી વાતમાં જવ બાળવાનો શો અર્થ?’

પત્તીના જીવને નિરાંત કરવા કરુણાશંકર માસ્તરે બે કોળિયા પેટમાં નાખ્યા, પણ આજ ઓડકાર ન આવ્યો. પથારીમાં પડ્યા.

મોડી રાતે ભૂંગળ વાગ્યાં, પખવાજ ઉપર થાપીઓ પડી. ગણેશવંદના થઈ. ડાગલો આવ્યો. લોકરંજનના નામે દ્વિઅર્થી વાળીનો ધાડા શરૂ થયો. માસ્તર કરુણાશંકર કાને હાથ દેતા રહ્યા. એમનું આખુંય અસ્તિત્વ પોતાનાં બાળકોના સંસ્કારની આસપાસ મહાકવચ બનીને વિચરતું હતું.

સવારટાણે કરુણાશંકર માસ્તરે નિર્ણય કરીને આંખ મીંચી.

‘નમસ્કાર નાયક !’ દસ વાગ્યે નાયકો જાગ્યા, ત્યારે કરુણાશંકર માસ્તરે મુખ્ય નાયકની મુલાકાત લીધી.

‘આજ તો, નાયક !’ માસ્તરે નખ જેવડો મર્મપ્રહાર કર્યો : ‘તમારા ખેલમાં ગામલોકોએ બહુ દાંત કાઢ્યા !’

‘ન કાઢે? અમારી પાસે એવી કણા હોય છે, માસ્તર !’ નાયક હસ્યો ગર્વ ભરીને.

‘કણાની વાત પછી કરશું.’ માસ્તર ગંભીર થઈને બોલ્યા, ‘પણ હસાવવા માટે... આવું બધું ?’

‘અમારે પહેલી વાત પેટની આવે, માસ્તર ! પેટ માટે સૌને હસાવવા પડે. એમાં કોઈ બાધ ન ગણાય.’ નાયક હસ્યો, ‘પણ તમારે કંઈ કહેવાનું છે, માસ્તર ?’

‘હા, નાયક ! મારે જુદી જ વાત કહેવી છે.’

‘અમારાથી આપનું કોઈ અહિત થયું ?’

‘હું તમને પૂછું કે ગામેગામ તમે કેટલી રાત રમો ?’

‘જેવું ગામ.. ક્યાંક એક રાત, ક્યાંક બે, ક્યાંક વધારે.’

‘અમારા ગામમાં કેટલી રાત રમવાના છો ?’

‘બે રાત તો ખરી જ.’

‘એક રાત તો રમાઈ ગઈને !’

‘હા, બાપા, હા...!’ નાયક ઉકળી ગયો, ‘કંઈ વાત કરશો કે પૂછ્યા જ કરશો ?’

‘ગઈ રાતે ફાળામાં તમને શું મળ્યું ?’

‘બાર રૂપિયા.’

‘આજ પણ એટલા જ મળશે ને !’

‘હા, એટલા તો ખરા જ. પણ હવે તો બોલો કે તમે શા માટે પૂછ્યો છો ?’

‘આ માટે.’ આટલું બોલીને કરુણાશંકર માસ્તરે બંડીના ગજવામાંથી પોતાના આખા પગારના રૂપિયા બાર નાયકના હાથમાં મૂક્યા, ‘આ બાર રૂપિયા.’

‘દાન આપો છો, માસ્તર ?’

‘ના, મારા ગામ વતી આજની રાતનો ફાળો આપું છું.’

‘શું કામ, માસ્તર ?’

‘રમત બંધ રખાવવા. તમારી આજની આવક લઈ લો અને બીજે ગામ પધારો. ખોટું ન લગાડશો, પણ મારા વિદ્યાર્થીઓ તમારી રમતનું અનુકરણ લોળાભાવે કરે પછી એમનું મન શિક્ષણમાંથી હટી જાય...’

નાયકો પણ સંસ્કારપૂજક હતા. બાળકોના ભાવિનો એમને પણ વિચાર આવ્યો. સામાન બાંધીને બીજે ગામ જતા રહ્યા. આજે વગર નાચ્યે, વગર ગાયે મહેનતાણું મળી ગયું હતું. વાત પર વર્ષો વીત્યાં છે, છિતાં ગંભીરા ગામ માસ્તર કરુણાશંકરને વીસર્યું નથી. કેમ વીસરે ? માસ્તરે આખા માસનો પગાર ગામનાં બાળકોના સંસ્કાર-રક્ષણ માટે અર્પણ કરીને છાશ, રોટલો અને મીઠાની કંકરીથી મહિનો કાઢ્યો હતો...!

(‘તોરણ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
સમાનાર્�ી/શબ્દાર્થ

વાળું રાત્રિ ભોજન અજુગતું અયોગ્ય, અઘટિત ફટાણાં લગ્ન વગેરે પ્રસંગે મેણાં મારતાં ગીતો બખડજંતર આડાઅવળું

વિરુદ્ધાર્થી

ઊનું ઠંકું ચેન બેચેન નિશ્ચિત અનિશ્ચિત સત્ય અસત્ય
 તળપદા શબ્દો

પડખે બાજુમાં અડોઅડ પાસપાસે વગાં ફાંકાં મારવાં
 કહેવત

ખોધ્યો કુંગર કાઢ્યો ઉંદર ખૂબ મહેનત કરવા છતાં ધાર્યું પરિણામ પ્રાપ્ત ન થવું
રૂઢિપ્રયોગ

બાધા થઈ જવું ગતાગમ વિનાનું થઈ જવું, સમજ ન પડવી રમણભમણ કરી નાખવું વેરવિભેર કરી નાખવું દીવાલને કાન હોવા ખાનગી વાત જાહેર થઈ જવી ઓડકાર ન આવવો તૃપ્તિ ન થવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નાની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કરુણાશંકર માસ્તર ઉદાસ કેમ બની ગયા?

(A) શાળાના ઉપરી-અધિકારી બિજાયા હતા.	(B) મલ્લ-મદારી રમવા આવ્યા હતા.
(C) ભવાયા રમવા આવ્યા હતા.	(D) પત્ની સાથે જઘડો થયો હતો.
- (2) માસ્તરે પોતાનો આખો પગાર ફાળામાં શા માટે આપી દીધો?

(A) માસ્તર દાનવીર હતા.	(B) માસ્તર પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માગતા હતા.
(C) વધુ બે દિવસ ભવાયા રમાડવા માટે	(D) ભવાયાની રમત બંધ રખાવવા માટે
- (3) આખો પગાર ભવાયાને આપી દીધા પછી માસ્તરે શું કર્યું?

(A) છાસ, રોટલો અને મીઠાની કંકરીથી મહિનો કાઢ્યો...	(B) ગામલોકો પાસેથી ફાળો ઉધરાવી લીધો.
(C) પત્નીને પિયર મોકલી દીધા.	(D) ઉદાસ બની દિવસો પસાર કર્યા.
- (4) કરુણાશંકર માસ્તરની શાળામાં કેવા કર્યક્રમો થતા હતા?

(A) હિન્દી ફિલ્મના શો ગોઠવાતા	(B) રામાયણ-મહાભારતનાં નાટકો ભજવાતાં.
(C) મોટા ભાગે લાડવા ખાવાનાં આયોજન થતાં.	(D) ક્યારેક ભવાયા રમાડવામાં આવતા.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કરુણાશંકર માસ્તરે ભવાયાની રમત શા માટે બંધ રખાવી?
- (2) ગામલોકો આજે પણ કરુણાશંકર માસ્તરને કેમ ભૂલ્યા ન હતા?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર આપો :

- (1) કરુણાશંકર માસ્તરનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) કરુણાશંકર માસ્તરની શાળાનું વાતાવરણ તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્�ી-પ્રવૃત્તિ

- તમને મળેલા શ્રેષ્ઠ શિક્ષક વિશે નિબંધ લખો. એ તમને કેમ યાદ રહી ગયા છે એ વિશે વર્ગમાં વર્ણન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ કૃતિમાં લેખકે રામાયણ-મહાભારત, લોકરંજન, સંસ્કારપૂજક, સંસ્કારરક્ષણ, ગામેગામ, ગણેશવંદના, સમયપત્રક જેવા સમાસ વાપરી કૃતિનું મજબૂત શબ્દચણાતર કર્યું છે.
- નીચેનાં વાક્યો તપાસો. કૃતિની ધરીરૂપ બનેલાં આ વાક્યો આપણાને વિચારતા કરવા સક્ષમ બન્યાં છે :
- કરુણાશંકર માસ્તરની શાળામાં એવું બને તો પછી ધરતીનો છેડો આવી જાય. (વ્યતિરેક)
- મહ્લે-મદારીથી મારાં બાળકોના સંસ્કાર ન બગડે.
- જાલરના ઉંકા પડે ત્યાં સુધી... રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો શાળામાં મહાલતાં હોય. (સજીવારોપણ)
- નાયકો પણ સંસ્કારપૂજકો હતા.
- માસ્તરની આ શાળાનું બાળક અસત્ય ન બોલે, અપશબ્દ ન બોલે. (સહજોદ્ગાર)

શિક્ષકની ભૂમિકા

શિક્ષકની જવાબદારી માત્ર અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવાની નથી પણ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાની છે. જેને હૈયે બાળક વસ્યું હોય તેવો શિક્ષક તેનું અહિત ન થવા દે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં બાળકને અવળે રસ્તે લઈ જાય તેવાં સાધનો અનેક છે :

- દ્વિઅર્થી સંવાદો અને ગલગલિયાં કરાવતાં હલકી કક્ષાનાં કેટલાંક નાટકો
- મોબાઇલનો સમજ વગર ઉપયોગ
- ઇન્ટરનેટનો દુરોપયોગ
- ટી.વી. જોવામાં સમયનો અતિ બગાડ
- ભિત્રો સાથે રખડવામાં કે ગાય્યાં મારવામાં થતો સમયનો દુર્ઘટય
- વધુપડતી ફિલ્મો જોવાની ફુટેવ

સાચો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે આખા માસનો પગાર આપી દઈ બાળકમાં આવનાર કુસંસ્કારથી બચાવે છે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ પર, સંસ્કાર પર, જીવનવિકાસ પર સાચો શિક્ષક અસર કરે છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

શિક્ષક વિદ્યાર્થીનો ઘડવૈયો બને તે કક્ષાએ વિચારવું.

રાજેન્દ્ર શુક્રલ

(જન્મ : 12-10-1942)

રાજેન્દ્ર અનંતરાય શુક્રલનો જન્મ જૂનાગઢ જિલ્લાના બાંટવા ગામે થયો હતો. તેમનું વતન વઢવાણ છે. ‘કોમલ રિષભ’, ‘અંતર ગાંધાર’, ‘સ્વવાચકની શોધમાં’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ગઝલ સંહિતા’- ભાગ-1 થી 5માં તેમની તમામ ગઝલો સંગ્રહિત થયેલી છે. તેમની કવિતામાં અધ્યાત્મના રંગની અનુભૂતિ થાય છે. ‘સેંજળ’ તેમનો તાજેતરનો ગઝલસંગ્રહ છે. તેઓ રણજિતરામ સુવાર્ષયંડ્રક તથા સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના પુરસ્કારથી સન્માનિત થયેલા છે.

આ રચના ગઝલ સ્વરૂપની છે. સહિયારાપણાની ભાવના દ્વારા જીવનમાં ખુશીઓ અને આનંદ પ્રગતાવવાની વાત આ કાવ્યમાં છે. સ્વાર્થ અને મારાપણાથી દૂર રહીને મારું એ તારું જ છે એવી ભાવના કેળવવાની છે. સામેની વ્યક્તિ જીતીને ખુશ થતી હોય તો તે માટે વારે વારે હારવું પણ બહેતર છે. એકબિજા સાથે હસતાં રમતાં રહી જીવનનાં ગીતો લલકારી આ જીવનને આનંદભર્યું બનાવવાનું છે. જેમ બાળકોને ઈંદ્રા-કિંદ્રા બે જ ઘડીના હોય છે, ફરી પાછા એ સાથે હોય છે, એમ મારા-તારાથી પર સૌનું એવી ભાવના આ ગઝલના કેન્દ્રમાં છે.

લે, આ મને ગમ્યું તે મારું
પણ જો તને ગમે તો તારું !

મારું, તારું ને ગમવું પણ,
લાવ, લાવ કરિયે સહિયારું !

તું જીતે ને થાઉં ખુશી હું,
લેને ફરી ફરીને હારું !

ઈંદ્રા-કિંદ્રા એક ઘડીના,
બાકી સધળું ખારું ખારું !

હસિયે રમિયે મીહું લાગે,
થૂ, આંસુ તો લાગે ખારું !

ગીત હોય તો શીદ અભોલા,
તું જીલી લે, હું લલકારું !

રમિયે ત્યાં લગ હાથ રમકડું
મોજ મહી શું મારું - તારું !

(‘ગઝલ સંહિતા’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્�ી/શબ્દાર્થી

સહિયારું લેગું, ભાગ વહેંચ્યા ન હોય તેવું અબોલા રિસાઈને અમુકની સાથે ન બોલવું તે મોજ આનંદ
વિરુદ્ધાર્થી

જીત હાર સહિયારું નોખું

તળપદા શબ્દો

શીદ શા માટે ત્યાં લગ ત્યાં સુધી થૂ અણગમતું થૂકી નાખવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) હસવું-રમવું કવિને કેવું લાગે છે?

(A) ખારું	(B) મીઠું	(C) કડવું	(D) ખરાબ
-----------	-----------	-----------	----------
- (2) ઈંદ્રા-કિંદ્રા કેટલો સમય ચાલે છે?

(A) એક ઘડી માટે	(B) વર્ષ માટે	(C) આખો દિવસ	(D) વર્ષોવર્ષ
-----------------	---------------	--------------	---------------
- (3) કવિ મારા-તારાના બદલે શું કરવા માગે છે?

(A) પારકું	(B) પરાયું	(C) સહિયારું	(D) પોતાનું
------------	------------	--------------	-------------
- (4) કવિ વારંવાર હારવા માગે છે કારણ કે...

(A) બીજાને દુઃખી કરવા માટે	(B) બીજાને ન્યાય આપવા માટે
(C) બીજાને અન્યાય કરવા માટે	(D) બીજાને ખુશી આપવા માટે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ શા માટે અબોલા કરતા નથી?
- (2) કવિ પોતાની હાર પર પણ કેમ ખુશ થાય છે?
- (3) મારું-તારું કાવ્યમાં સહિયારાપણાની ભાવના દ્વારા કવિ શું પ્રગતાવવા માગે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ મારા-તારાનો બેદભાવ ટાળવા ક્યો માર્ગ બતાવે છે?
- (2) આનંદથી જીવન જીવવા માટે કવિ શું કરવાનું કહે છે?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વસ્તુ, સગવડ, સ્થાન સહિયારાં અને સ્વતંત્ર હોય તો લોકો વચ્ચેના સંબંધમાં કયો કયો ફેર પડે? કઈ રીતે? ચાર-પાંચ વિદ્યાર્થીઓના જૂથમાં બેસી ચર્ચા કરી તેનાં તારણો વર્ગમાં રજૂ કરો.
- હવેથી તમે કઈ કઈ વસ્તુઓ સાથે મળીને ઉપયોગમાં લેશો અની યાદી કરો.
- તમારા ઘરમાં વસ્તુઓ માટે ‘તારી-મારી’ એવા જગડા થાય છે? એનો અંત કેવી રીતે આવે છે એની વર્ગમાં રજૂઆત કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ આ કાવ્યની ગાગરમાં સમજદારીનો સાગર સમાવ્યો છે. મારું, તારું, સહિયારું, હારું, ઘારું, ખારું, ખારું, લલકારું જેવા પ્રાસસભર શબ્દો ગજલને મધુર બનાવે છે જ. પણ લાવ-લાવ, ફરી-ફરીને, ઘારું-ઘારું જેવા દ્વિરૂપત શબ્દો ગજલને લય સાથે ગતિ પણ આપે છે.
- કવિને આંસુ ગમતાં નથી પણ અણગમો બતાવવાની શૈલી જુઓ : ‘થૂ’ આ એક જ અક્ષરથી કવિ આંસુ અણગમતાં છે એમ કહી જાય છે, તેનું ચિત્ર રજૂ કરી શક્યા છે તે માણો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કાવ્યના શીર્ષકમાં મારું-તારું પછી પૂર્ણવિરામ નથી પરંતુ ઉદ્ગારચિહ્ન છે. સંબંધોમાં ‘મારું તારું’ના ભાવથી એકત્વ સાધી શક્ય નહિ, તેમાં તો ‘આપણા’ની ભાવના જરૂરી છે એવા વિચારને સરળ બાનીમાં, રમતિયાળ શૈલીમાં કવિએ અસરકારક રીતે રજૂ કર્યો છે.

નિર્મણ અને નિરપેક્ષ સંબંધો કોઈપણ પ્રકારના સંબંધ માટે આવકાર્ય છે, તેવું વ્યક્ત કરી માનવતાને, એકતાને, મિત્રતાને, ત્યાગભાવનાને પ્રસ્થાપિત કરવાનો શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો.

સામાન્ય રીતે ‘મને ગમે એ મારું’ એવો ભાવ દરેકમાં જોવા મળે છે પરંતુ અહીં ‘તને ગમે તો મારું નહિ પણ તારું’ની ઉદાત્ત ભાવના પ્રગટ થઈ છે તેની સમજ આપવી. તેની પાછળ પ્રેમનો ભાવ છે તે સ્પષ્ટ કરવો. વાર્તા, ઉદાહરણો, પ્રસંગો, કાવ્યપંક્તિઓ જરૂરિયાત પ્રમાણે રજૂ કરી આત્મીયતાની ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં ઘૂંટાય, ગહન બને તેવો પ્રયાસ કરવો.

સુધા મૂર્તિ

(સમય : 19-8-1950)

કણાટકના શીગાવમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ ઈન્ફોસીસના સ્થાપક નારાયણ મૂર્તિનાં પત્ની છે. તેઓ કન્નડ અને અંગ્રેજ ભાષાના લેખિકા હોવા ઉપરાંત ઈન્ફોસીસ ફાઉન્ડેશનના ચેરપર્સન છે. તેમણે ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરની ડિગ્રી, ગોલ્ડમેડલ સાથે મેળવી છે. ‘ડોલર વહુ’, ‘મનની વાત’, ‘સંભારણાની સફર’, ‘મહાશ્રેતા’, ‘બોરસલીની પાનખર’ તેમનાં સંસ્મરણાત્મક નિબંધોનાં પુસ્તકો છે. સામાજિક સેવાના પ્રદાન માટે તેમને પચશ્ચી પુરસ્કારથી સન્માનિત કરાયાં છે.

એક ગરીબ વિધવા કુતમ્મા ભણતરનું મહત્વ સમજીને મહેનત-મજૂરી કરીને પણ પોતાના દીકરા ઐયપ્પાને ભાષાવે છે, જે દીકરો ભણતરથી આગળ વધી અનેક હોટલનો માલિક બને છે ને અંતે એ બધું પોતાના દીકરાને સોંપી કુતમ્માના બોલ પર પોતાના વતન-ગામ આવી શાળાઓ બનાવે છે. ઐયપ્પા પોતાની માતાને એક દિવસ કહે છે કે ‘મા આખું જીવન દુઃખો સહન કર્યા તો હવે સોનાના જેટલા દાગીના ઘડાવવા હોય એટલા ઘડાવ’ તો કુતમ્મા જવાબ આપે છે : ‘બેટા સો-ટચનું સોનું ઘરેણું તો એક જ છે : ભણતર’. આમ, આ વાર્તામાં ભણતરનું મહત્વ રજૂ થયું છે. મૂળ અંગ્રેજમાં લખાયેલ આ પ્રસંગ ‘સંભારણાની સફર’માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં ‘અતિથિ દેવો ભવ’ની ભાવના ખરા અર્થમાં જોવી હોય તો ગામડાંઓમાં જવું પડે. જેમ ખોરડું વધારે ગરીબ, એમ એ ભાવના વધારે મજબૂત. ભારોભાર પ્રેમ અને આદરસત્કાર મળે. વળી, ખરો આનંદ તો એ વાતનો હોય કે સામે એ સાચુકલાં માનવીઓની કંઈ અપેક્ષા ન હોય.

એક વાર હું કનારા જિલ્લાના એક નાનકડા, રૂપકડા ગામે શાળાના સમારંભમાં હાજરી આપવા ગઈ હતી. અરબી સમુદ્રને કાંઠે આવેલ ગામ. સાવ ઠંડું. કાળ જાણો થંભી ગયો હોય ત્યારે ભગવાને કુરસદે ઘડચું હોય તેવું લીલુંછભ્રમ છેવાડાનું ગામ. એક પણ હોટેલ ન મળે. નાનકડી શાળાના જે મુખ્ય શિક્ષક હતા તે અપરિણીત હતા. તેઓ કોઈના ઘરે ભાડાના રૂમમાં રહેતા તેથી તેમણે મને ધીમેથી કહ્યું, ‘મેડમ, આ શાળાના ચેરમેન અને મુખ્ય દાતા ખૂબ જ ભલા સજજન છે. આપને તેમના ઘરે રહેવું ફાવશે? આજે વરસાદ ઘણો છે. નદીમાં તો ઘોડાપૂર ઊમટ્યાં છે, એટલે આજની રાત તો આપે અહીં જ રોકાઈ જવું પડશે.’

તદ્દન અજાણ્યા કુટુંબ જોડે રાત રહેવું અડવું તો લાગે, પણ બીજો કોઈ વિકલ્પ જ ન હતો. એવામાં તો શાળાના ચેરમેન શ્રી ઐયપ્પા એક હાથમાં મોટી કાળી છત્રી તથા બીજા હાથમાં લુંગી, સહેજ ઊંચી પકડીને આવી પહોંચ્યા. હું તેમની સાથે તેમના ઘર પહોંચ્યો.

ઘર ઘણું જ વિશાળ હતું. તદ્દન સાંદું છિતાંય સગવડવાળું. કોઈ ઠાઈ-ભપકો નહિ. એક તરફ મોટો કોઈાર હતો તથા ઘરની પદ્ધવાડે નારિયેલ તથા વાડીમાં ઊગતાં શાકભાજી સંઘરવા માટેની ઝૂંડી હતી. મેંગલોરી નળિયાંની છિત અને ઘરની ફરસ લાલ ચહુક રેડ ઓક્સાઈડની. વરસાદ એવો સાંબેલાધાર પડતો હતો કે પગની પાની પર પથરાની માફક ઝોરાં વાગતાં હતાં.

અમે ઘરમાં પ્રવેશયાં કે તરત જ શ્રી ઐયપ્પાનાં પત્ની અમને સત્કારવા આવી પહોંચ્યાં. સાઠેક વર્ષનાં ખૂબ જ ભાવુક, ભદ્ર સન્નારી જણાયાં. હાથમાં કોરો ટુવાલ આપીને તેમનાં મધુરા રિમતથી તેમણે મને પળભરમાં જ વશ કરી લીધી. મને કહે, ‘બહેન, જરા ડિલ લૂછી કાઢો. જમવાને હજુ અર્ધોએક કલાકની વાર છે. તમારી બોગ અંદર રૂમમાં છે.’

હું ફેશ થઈ, કપડાં બદલીને ડાઈનિંગ હોલમાં આવી. વિશાળ રૂમમાં જમનારાં અમે ચાર જ હતાં. શ્રી ઐયપ્પા, તેમનાં પત્ની, શ્રી ઐયપ્પાનાં વયોવૃદ્ધ બા કુતમ્મા અને હું. જમીન પર કેળનાં પાન પાથરવામાં આવ્યાં. અમે સામે ચટાઈઓ પર બેસી ગયાં. રસોઈયો અમારા ભાષામાં વારાફરતી વિવિધ વ્યંજનો પીરસતો હતો. વાનગીઓનું વૈવિધ્ય એટલું બધું હતું કે મને તો મૂંજારો થઈ ગયો. શરૂ કર્યાંથી કરવું? આ તો સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાનો અવતાર. મને મારાં બા યાદ આવી ગયાં.

મારો ઉતારો પહેલે માળે ગેસ્ટરમમાં હતો, પણ જમ્યા પછી મેં બા સાથે વાતો માંડી. એટલે બા મને કહે, ‘ઉપલા માળે એકલી સૂવા કરતાં મારી સાથે જ સૂઈ જા. અલકમલકની વાતો કરતાં નીંદરે વહેલી આવશે.’ મને પણ તેમની સાથે લાગણીતંતુ બંધાઈ ગયો હતો.

મેં જરા આડે પડખે થઈ તેમને પૂછ્યું : ‘બા, તમારી વાતો પરથી તમે તો એ જમાનામાં ભણેલાં હો તેવું લાગે છે.’ કુતમાએ નિસાસો નાખ્યો.

‘ના રે, બહેન. અમે તો બૌંવ જ ગરીબ હતાં. હું નાનપણથી જ એક નિશાળના સાહેબના બાગમાં માળી સાથે મજૂરીએ જતી. ભણવાનો તો બહુયે અભરખો હતો. મારા બાપાએ, પછી તો મને નાની જ પૈણાવી દીધી, એટલે આ દીકરો નાનપણમાં જ જન્મ્યો. ત્યારથી જ મનમાં ગાંઠ વાળેલી કે હું મૂર્છ ભલે અભણ રહી પણ ઐયપ્પાને ભણાવીશ. મેં ને મારા વરે આને સારું ભણતર આપવા માટે એ જમાનામાં કુટુંબનિયોજન અપનાવેલું. બહુ વસ્તાર ભેળો કરીએ તો એકેયમાં ભલીવાર નોં આવે, ખરું ને?’

બાની વાત કેટલી સાચી હતી!

‘મેં ને મારા વરે મે’નત કરવા માંડી. પણ દેવનું કરવું, તે આ ઐયપ્પા પાંચ વરણનો થયો ત્યાં એમને એરું આભજ્યો. સાપ એવો જેરી હતો કે પાણી માગવાય ન રહ્યા. તોય મેં એમને વચ્ચન દીધું, ‘તમ-તમારે ચિંતા કરશો મા. એક ભવમાં બે ભવ નહિ કરું. ગગાને ભણાવીશ ને પગભર થાય એવો તૈયાર કરીશ.’ બાને ગળે દૂમો બાળ્યો.

મેં ઉભા થઈને કુતમાને પાણી આપ્યું. બા સહેજ સ્વસ્થ થઈને કહે, ‘મારો દીકરો તો ભારે હોશિયાર નીકળ્યો. બારેક વર્ષનો થયો ને મુંબઈ ઊપડ્યો. મને જતાં જતાં કહે, ‘મા, તું ચિંતા ન કરીશ. હું ચોક્કસ ભણીશ.’ ત્યાં એને હોટેલમાં કપરકાબી વીધિણવાની નોકરી મળી ગઈ. ધીરે ધીરે શેઠનો વિશ્વાસ જીતી લીધો એટલે શેઠે ચાયપાઉ તરીકે આજુબાજુની ઓફિસોમાં કીટલી ફેરવતો કરી દીધો. બક્ષિસ અને પગારની રકમ લેંગી કરીને રાત્રે ‘મોંઘા વીરા’ની રાત્રિશાળામાં ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું.’

ત્યાંથી જ મેંટ્રિક પાસ થયો. ટકા સારા આવ્યા એટલે એ હોટેલના માલિકે એને કલાર્ક તરીકે રાખી લીધો. નોકરીની નિરાંત થઈ એટલે તેણે રાતની કોલેજમાં નામ લખાવ્યું. કોલેજ પતાવીને તરત જ મુંબઈમાં હોટેલ ચાલુ કરી. બાર વર્ષ એક જ હોટેલમાં કામ કરીને બધો હુન્નર શીખી ગયેલો. એના જૂના શેઠે જ અમારી હોટેલનું ઉદ્ઘાટન કરેલું. આજેય અમારે ઘર જેવા સંબંધ છે.’

‘તો બા, ઐયપ્પા અહીં ગામડે કેમ રહે છે?’

કુતમાનાં ભરાવદાર મોં પર શીળું સ્વિત રેલાયું. તેમનો ગર્વ અછતો ન રહ્યો. મને કહે, ‘પછી તો ઐયપ્પાએ મુંબઈમાં ઘણી હોટેલો ખોલી. મને ત્યાં બોલાવી લીધી, પણ મને ત્યાંના ધોંધાટમાં ન ગોઠચું. હું તો આ ધરતીની પેદાશ. મને મારા દેશ, મારા ખોરાક ને ભાષા વગર મુંબઈમાં વહેમું લાગે.’

‘હાસ્તો બા, અમારા દાદા અમને નાનપણમાં એક શ્લોક કહેતા : ‘જનની જન્મભૂમિશ્વ, સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી.’ માતૃભૂમિથી મીહું કાંઈ જ નહિ. સ્વર્ગથીયે અદકેરી હોય તો જનમભોમકા.’

કુતમા કહે, ‘તું તો બહેન ભણેલી એટલે તને આવું બધું રૂપાળું બોલતાં આવડે, પણ મને તો મારો અંતરાતમા સાદ કર્યો કરે.’ ‘તારે ગામ પાછી જા અને તારાં માણસો માટે કંઈક કર, તો આ જનમારો લેખે લાગે.’ મેં તો ઐયપ્પાને વાત કરી. એને મારી વાત ગળે ઉત્તરી. દસેક વર્ષ પહેલાં મારો દીકરો, એના દીકરાને બધું સોંપીને પંચાવન વર્ષની ઉમરે અહીં કાયમ માટે પાછો આવી ગયો.’

‘બા, મુંબઈમાં તો એમને ધંધામાંથી ટાઈમ નહિ મળતો હોય અને અહીં સાવ નવરાધૂપ થઈ ગયા હશે નહિ? મુંબઈ રહ્યા પછી આવા ઉંઘરેટા, છેવાડાના ગામમાં રહેવું ગમે શી રીતે?’ મારાથી પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું.

કુતમાએ કહ્યું, ‘ऐયપ્પાએ મને એક દિવસ પૂછેલું, ‘બા, મારી પાસે અઢળક પૈસો છે. તું કહે તેમાં વાપરવો છે. તેં મને પેટે પાટા બાંધીને એકલવાયું જીવીને, મને હિંમત દઈને શહેર જવા દીધો તો હું લાયક બન્યો. તારા રહ્યાસચ્યા દાગીનાય તેં મને કોલેજ મોકલવા માટે વેચી દીધેલા. એ હું કેમ કરીને ભૂલું? તેં ભૂલ્યા સૂઈને મને ભાવતાં ભોજન

જમાડ્યાં છે. બા, તારે જેટલા દાગીના હવે ઘડાવવા હોય તેટલા ઘડાવ.'

મેં મારા દીકરાને કહ્યું, 'બેટા, સો ટચનું સોનું - ઘરેણું તો એક જ છે : ભણતર. હું નાની હતી ત્યારે જે માસ્તરના બાગમાં મજૂરીએ જતી, તે ઘણી વાર કહેતા, સમય જતો જાય એમ બધુંય નાશ પામે. રૂપ, સંપત્તિ, ફૂલો કે રાંધેલું ધાન. પણ ભણતરનું, ખાનદાનીનું તેજ જેનાં મોં પર હોય તે કદીએ ઘૈંડું ન થાય. એ જ સાચું રૂપ. મારે હવે આ ઉમરે દાગીના પહેરીને શું કરવું? તું જો ખરેખર કાંઈ કરવા માંગતો જ હોય, તો આપણા વિસ્તારના ગરીબ છોકરાં ઘેર રહીને જ ભણી શકે તેવું કાંઈ કર. તારી જેમ નાની ઉમરે તેમણે મુંબઈમાં ટિચાવું ન પડે, દીકરા.' આજે આ દસમી નિશાળ તેણે બાંધી છે. બધામાં બબ્બે પાણી ચાલે છે અને ઐયાપ્પાને તો શાસ લેવાનોય ટેમ નથી.

જુના જમાનાના ખખડધજ અવશેષ જેવા કૃતમાના મોં પર સંપૂર્ણ આનંદ વરતાતો હતો. દક્ષિણ કિનારા વિસ્તારમાં શિક્ષણમાં ઊંચા સ્તર અને ટકાવારી, આવાં જ ખમીરવંતા સ્વી-પુરુષોને કારણે હશે. એવાં અનુભવવૃદ્ધ વડીલો કે જેઓ સારા શિક્ષણનું મહત્વ સમજ્યાં છે. સો વાતની એક વાત - ભણેલી કે ગણેલી સો ટચના સોના જેવી સ્વી જે કુટુંબમાં હોય, તે આખા ગામને દિપાવે.

અનુવાદક : સોનલ મોદી

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થી

શિરમોર અહીં માથાનો મુગટ સૂજ સમજ ખોરડું ઘર અભરખો કોડ, ઈચ્છા અતિથિ મહેમાન

વિરુદ્ધાર્થી

સરળ કઠિન અમીર ગરીબ મજબૂત તકલાઈ અપેક્ષા ઉપેક્ષા પરિણીત અપરિણીત સજજન દુર્જન અભાગ ભણેલું

તળપદા શબ્દો

મેનત મહેનત વરહ વરસ, વર્ષ ઊલ શરીર, તન એરુ સાપ, નાગ ચિંતા ચિંતા

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

અનાજ ભરવાનું સ્થાન કોઠાર

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કૃતમાની દસ્તિએ સો ટચનું સોનું એટલે...

(A) હોલમાર્કવાળું સોનું	(B) ભણતર
(C) શુદ્ધ સોનું	(D) ચાંદી
- (2) સુધા મૂર્તિની દસ્તિએ અતિથિ દેવો ભવની ભાવના જોવા

(A) શહેરોમાં જવું પડે	(B) ગામડાંઓમાં જવું પડે
(C) વગડામાં રહેવું પડે	(D) મહાનગરોમાં જવું પડે
- (3) કૃતમાના અંતરાત્માનો સાચ હતો કે...

(A) તું બાકીનું જીવન શહેરમાં જ વિતાવી દે.	(B) તું જંગલમાં સંન્યાસિની બની જા.
(C) તારે ગામ પાછી જ અને તારા માણસો માટે કંઈક કર.	(D) તારે કશું જ કરવાની જરૂર નથી.

- (4) એક ગાંધોલી અની...
 (A) અભિમાની બને (B) શાણગાર સજે
 (C) બધા પર રોફ જમાવે (D) આખા ગામને દિપાવે

(5) ઐયપ્પાનું પાત્ર કઈ કૃતિનું છે?
 (A) પ્રાણીઓનું ગોકુળ (B) સો ટચનું સોનું
 (C) સોયનું નાકું (D) સિંહનું મૃત્યુ

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 (1) કુતમ્માએ દાગીના ઘડાવવાની ના પાડી દીધી, કારણ કે.....
 (2) લેખિકા સાથે વાત કરતા કુતમ્માના ગળે ડૂમો બાજ્યો કારણ કે...
 (3) ઐયપ્પા મુંબઈ જઈ કેવી રીતે ભણ્યા?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંવિસ્તાર ઉત્તર લખો :
 (1) ઐયપ્પાના જીવનની ચડતી વર્ણવો.
 (2) કુતમ્માનું પાત્રાલેખન કરો.

विद्यार्थी-प्रवृत्ति

- ધારો કે તમારી પાસે અઠળક સંપત્તિ આવી જાય તો તમે એને કયા કયા સત્કાર્યોમાં વાપરો એની યાદી તૈયાર કરો.
 - આ પાઠમાં રજૂ થયેલ વાતને નાટ્યસ્વરૂપે ભજવો.
 - તમારી આસપાસના સમાજમાં જેઓ શિક્ષણ મેળવી સામાજિક આદરપાત્ર વ્યક્તિ બન્યાં હોય તેમની મુલાકાત લઈ શકાય.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ભાષાની સાદગી અને આર્દ્ધની ઉત્ત્યાર્થ આ કૃતિનું ધ્યાનાકર્ષક પાસું છે. આ અનુવાદિત કૃતિમાં ‘અડવું લાગવું’, ‘આડે પડખે થવું’, ‘પગભર થવું’, ‘વસમું લાગવું’, ‘વાત ગળે ન ઉત્તરવી’, ‘લેખે લાગવું’, ‘ઘોડાપૂર ઉમટવાં’, ‘મનમાં ગાંઠ વાળવી’, ‘વશ કરવું’ જેવા રૂઢિપ્રયોગોનો ઉપયોગ કરી અનુવાદકે લેખકના ભાવોને સરસ રીતે ઉત્તાર્યા છે. અહીં તેમનું ગુજરાતી ભાષા અને કૃતિની મૂળભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ જોઈ શકાય છે.
 - અનુવાદકે નાનકડા, રૂપકડા જેવાં પ્રાસસભર વિશેષજ્ઞો, શીળું સ્થિત, વિવિધ વ્યંજનો, ભાવુક - ભદ્ર સન્નારી જેવાં વર્ણાનુપ્રાસસભર વિશેષજ્ઞ - વિશેષ્યોથી પાત્રોને અને વાતાવરણને હૂબ્લૂ ચીતર્યાં છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સો ટચનું સોનું એટલે શુદ્ધ સોનું. શિક્ષણ એ શુદ્ધ સોનું છે. શિક્ષણ મનુષ્યજીવનમાં ક્યાં ક્યાં, કેવી રીતે કામ લાગી શકે તેની ઉદાહરણ સાથે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

વતન પરસ્તી, વતન માટે કંઈક કરી છુટવાની ભાવના વિશે અયપ્પા જેવાં અન્ય વક્તિનાં કાર્યો વિશે માહિતી આપવી. (જેમ કે મોતીભાઈ અમીને ગ્રંથાલયો શરૂ કરાવ્યાં, વિદેશમાં રહેતા અનેક ભારતીઓએ પોતાના વતનમાં શાળા, મહાશાળા, દવાખાનાં વગેરે માટે અણણક દાન આપ્યાં છે.)

‘ભાગતરનું અને ખાનદાનીનું તેજ ક્યારેય ધરડું ન થાય’ તે વાતને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવી.

માધવ રામાનુજ

(જન્મ : 22-4-1945)

માધવ ઓધવદાસ રામાનુજનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના પચ્છમ ગામમાં થયો હતો. તેમણે સી. એન. ફાઈન આર્ટ્સમાં અધ્યાપક અને આર્થાર્ય તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. હાલ તેઓ કિડની હોસ્પિટલમાં સેવાઓ આપી રહ્યા છે. ‘તમે’, ‘અક્ષરનું એકાંત’, ‘અનહદનું એકાંત’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તળપદા ભાવો તથા રાધા-કૃષ્ણની ભાવલીલાઓ ગીત સ્વરૂપે તેમણે રજૂ કરેલી છે. ‘પિંજરની આરપાર’ રૂબિન ડેવિડના જીવન પર લખાયેલી નવલક્ષણ છે.

આ ગીતમાં કવિએ કાવ્યરૂપે રાધાનો પત્ર આપેયો છે. આ પત્ર રાધાનો અને કૃષ્ણ માટેનો છે એટલે ખાસ છે. એ કંદબના પાંદા ઉપર લખાયો છે, પાંપજાની ભાષામાં લખાયો છે. રાધા ચાહે છે કે ગોકુળ છોડી ગયેલા કૃષ્ણ પાછા આવે પણ પ્રગટપણો કહે છે કે આવો તો રાધાને મુખ ન બતાવશો. તમે મહાભારતમાં વગર હથિયારે ભલે ફાવ્યા અહીં તો વેણુ સાથે આવશો તો જ ફાવશો. કૃષ્ણપ્રેમમાં તન્મય રાધાના હદ્યભાવો સુકોમળ અને રમણીય રીતે કવિએ રજૂ કર્યા છે. ભૂતકાળના સ્થળ-સંબંધને વ્યક્ત કરી, વધુ યાદ અપાવતી રાધા અંતમાં કૃષ્ણને માટું ન લગાડવાનું કહીને પોતાને કેવું માટું લાગ્યું છે તેની વાત સૂચવી દે છે. એટલે આ ગીતરચના ફરીફરી માણવી ગમે છે.

ગોકુળમાં કોકવાર આવો તો કાન,

હવે રાધાને મુખ ના બતાવશો,

ગાયોનું ધણ લઈને ગોવર્ધન જાવ ભલે,

જમાનાને કાંઠે ના આવશો.

તાંદુલની પોટલીએ પૂનમની રાત

ભલે બાંધીને આવો ગોકુળમાં,

અડવાણે નૈ દોડે કોઈ અહીં,

વિરહાનાં રાજ નહિ જતો ગોકુળનાં,

સમરાંગણ તમને તો શોભે હો શ્યામ,

વગર હથિયારે ત્યાં જ તમે ફાવશો !

પાંદે કદમ્બના પાંપજાની ભાષામાં,

લખી લખી આંખ હવે ભરીએ,

જમાનાનાં જળ, તમે દેઝો હાથોહાથ

માધવને દ્વારકાના દરિયે :

લભિતંગ રાધાના જાઝ જુહાર...

શ્યામ, અંતરમાં ઓછું ના લાવશો ?

(‘તમે’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

ધણ ગાયોનું ટોળું તાંદુલ એક જાતનું અનાજ સમરાંગણ યુદ્ધભૂમિ જુહાર નમસ્કાર, સલામ

વિરુદ્ધાર્થી

રાત દિવસ વિરહ મિલન જાણું ઓછું

રૂઢિપ્રયોગો

આંખ ભરાઈ આવવી - આંખમાં આંસુ આવવા

શાખસમૂહ માટે એક શાખ

ગાયોનું ટોળું ધણ

स्वाध्याय

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

 - (1) શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાં કોણે મુખ બતાવવાની ના પાડી છે?

(A) ગાયોને	(B) રાધાને
(C) શ્યામને	(D) ગોકુળવાસીઓને
 - (2) સમરાંગણમાં શ્રીકૃષ્ણ કઈ રીતે સફળ થશે?

(A) હાથમાં હથિયાર લીધા વિના જ	(B) હાથમાં હથિયાર લઈને
(C) ભિત્રોનો સાથ લઈને	(D) સુદર્શન ચક ચલાવીને
 - (3) ગાયોનું ધાર લઈને શ્રીકૃષ્ણ ક્યાં જશે?

(A) ગંગાના કાંઠે	(B) ગોવર્ધન પર્વત ઉપર
(C) ચુદ્ધના મેદાનમાં	(D) જમનાને કાંઠે
 - (4) આ કાવ્યમાં કોણે પત્ર લખી રહ્યું છે?

(A) સુદામા, શ્રીકૃષ્ણને	(B) દ્વારકાવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણને
(C) રાધા, શ્યામને	(D) ગોકુળવાસીઓ રાધાને

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) રાધા શ્યામને દુઃખ ન લગાડવાનું શા માટે કહે છે?
(2) રાધાની રીસને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

3. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

‘ગોકુળમાં આવો તો’ કૃતિમાં રાધા કૃષ્ણને અંતરમાં ઓછું ન લાવવાની વાત કેમ કરે છે?

विद्यार्थी-प्रवृत्ति

- પત્રરૂપે સંદેશો મોકલ્યો હોય તેવાં કાવ્યો એકઠાં કરો.
 - નીચેનાં જેવાં પાંચ જોડકાં બનાવી ભગવાન અને ભક્તની ઓળખ મેળવો :

ભગવાન - ભક્ત

સ્વામી - સેવક

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વિરહની વેદનાને વિસમયકારી વાચા આપતું આ કાવ્ય તેના ભાષાપ્રયોગથી આસ્વાધ બન્યું છે તે પારખો.
 - ‘પાંડે કદમ્બના, પાંપણની ભાષામાં’

રિસાયેલાં રાધાજી કદમ્બના પાર્ટી ઉપર સંદેશ લખવા માગે છે પણ ભાષા? કવિની કમાલ આ માટે શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. રાધાજી તો પાંપણાની ભાષામાં લખશે જે માત્ર કુણ્ણા જ વાંચી શકે ને !

- ‘સમરાંગણ તમને તો શોભે હો શ્યામ’માં રાધાજી કયું હથિયાર લઈને આવવાનું સૂચવે છે તેની રજૂઆતની રીત સમજો.

‘પાંડે કદમ્બના, પાંપણની ભાષામાં’ જેવા વર્ણાનુપ્રાસથી કાવ્ય આસ્વાદ્ય બન્યું છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કૃષ્ણ ગોકુળ છોડીને દ્વારકા ગયા છે ત્યારથી રાધા કૃષ્ણાવિયોગમાં તડપે છે. સંદેશા દ્વારા રાધાની વિરહ-વેદનાને વાચા આપતું આ કાવ્ય રાધાના મનોભાવોને એક ખીસહજ લાક્ષણિકતાથી હદ્યસ્પર્શી રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમાં કૃષ્ણ સાથેનાં ગોકુળનાં સંસ્મરણો તાદૃશ્ય બને છે.

કાવ્યમાં રાધાના વિરહમાં પ્રેમની સાથે થોડીક રીસ પણ સ્વાભાવિક રીતે સ્થાન પામે છે. કેટલાક પ્રસંગોની યાદ આપવામાં આવે છે જેમ કે -

- કૃષ્ણનું ગાયો ચરાવવા જવું

- ગોવર્ધન પર્વતને ટચલી આંગળીથી ઊંચકવો

- કૃષ્ણ-સુદામાના મિલનમાં તાંદુલની પોટલી હતી, અહીં મિલનમાં પોટલી તો લાવવાની છે પણ તેમાં પૂનમની રાત લાવવાનું કહે છે એમાં રાસલીલાની માગણી સૂચવાય છે તે ભાવને માણો.

- વગર હથિયારે મહાભારતમાં કૃષ્ણાના કાર્યને વાર્તા સ્વરૂપે વિદ્યાર્થીઓને જણાવી કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલી કૃષ્ણાની વિવિધ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ કરવી.

- જમુનાનાં જળ, કદમ્બનું વૃક્ષ જેવાં પ્રતીકો કાવ્યમાં ભાવ પ્રગટાવવામાં કઈ રીતે સહાયક થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

ગીતમાં કવિ દ્વારા ગુંથાયેલાં લય, પ્રાસ, પ્રતીકો, સંસ્મરણો અને ભાવપુષ્પો શરૂદેહે ઉર્મિગીત બનીને ઉભરે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

અશ્વિન મહેતા

(જન્મ : 17-7-1931, મૃત્યુ : 26-7-2014)

અશ્વિન મહેતા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ પામેલા તસવીરકાર છે. બાયોટેક્નોલોજીમાં એમ.એસ.સી.ની ડિગ્રી મેળવેલી હતી, પછી ફોટોગ્રાફીમાં કારકિર્દી અપનાવી. એમની ફોટોગ્રાફીનાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો થયાં છે અને આલબમ પણ પ્રકાશિત થયાં છે. હિમાલય અને પ્રકૃતિની ફોટોગ્રાફીને અનેક પુરસ્કારો મળેલા હતા. હિમાલયનાં ફૂલોની એમની ફોટોગ્રાફીની ટપાલટિકિટ છપાયેલી છે. ગુજરાત, દેશ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓના ચરિત્રનિબંધોનો સંગ્રહ ‘છબિ ભીતરની’ એ નામે પ્રગટ થયેલો છે. તેમને આ પુસ્તક માટે સાહિત્ય અકાદમી, ફિલ્મીનો પુરસ્કાર અનાયત થયેલો છે.

ફોટોગ્રાફી નિમિત્તે દેશ-વિદેશમાં ફરતા લેખકના કેટલાક અનુભવો ‘છબિ ભીતરની’ પુસ્તકમાંથી અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. બે જુદાં જુદાં શીર્ષક હેઠળના આ પાઠમાં પ્રથમ મહાત્મા ગાંધી જેવા દેખાતા હોવાને લેખકને થયેલા સુંદર અનુભવો વ્યક્ત થયા છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં સિડની તરફ બસમાં જઈ રહેલા લેખક દંપતીને હોટલના માલિક બીજા બધા પ્રવાસીઓથી અલગ રીતે જુએ છે. લેખક ‘ગાંધી’ ફિલ્મના હીરો બેન કિંગસલે જેવા દેખાય છે એટલે તેમનું સન્માન કરે છે. આવો જ બીજો અનુભવ સિંગાપુર ઓરલાઈન્સનો છે. એક હબસી અમેરિકન લેખકને ફોટાના સંયોજનમાં પંચતારક હોટલમાં પિરસણિયાઓ લાઈન લગાવી દે છે. આ ત્રણ અનુભવોમાં દુનિયાના જુદા-જુદા દેશનો ગાંધીપ્રેમ વ્યક્ત થયો છે. છેલ્લા પ્રસંગમાં અજાણી ખીના પ્રેમનો મહિમા આવેખાયો છે.

છેલ્લાં બાર-ચૌદ વરસમાં ફોટોગ્રાફી નિમિત્તે મારે દેશ-વિદેશમાં ઘણું ફરવાનું રહ્યું. નેપાળને ભારતની જ અટારી ગણીએ તો તે સિવાયના દેશોમાં મારે સોણ વાર જવાનું થયું.

આટલા બધા પ્રવાસોમાંથી કોઈ એક વિશે લખવાને બદલે, જુદા જુદા પ્રવાસોમાં થયેલા અમુક અસાધારણ અનુભવોને બે શીર્ષક હેઠળ રજૂ કરીશ.

ગાંધીની બલિહારી

હું ને ગૌરી ઓસ્ટ્રેલિયાની સરકારનાં મહેમાન હતાં. ગૌરી ઓબેરોય હોટલના ટ્રૈમાસિકની તંત્રી ને હું ફોટોગ્રાફર. આઠ દિવસના બસપ્રવાસનો છેલ્લો દિવસ હતો ને સાંજે અમે સિડની પહોંચવાનાં હતાં. લગભગ પાંચેક વાગ્યે ડ્રાઇવર કર્યું કે પહોંચતાં મોટું થશે ને મધ્યરાત પહેલાં હોટેલ ભેગાં થઈશું નહિ. રાતે આઈ-સાડા આડે, કોંકણની ખાણાવળ જેવી ગામઠી હોટેલ પાસે બસ ઊભી રહી. ડ્રાઇવર અમને જમવાને રોકડો અડધો કલાક આપ્યો. હોટલના ડાઈનિંગ રૂમમાં ત્રીસેક જણ ઠલવાયાં તેમાં અમે બે જ અશેત ને પરદેશી હતાં. બધાંએ પોતપોતાના ઓર્ડર નોંધાવ્યા અને થોડીવારમાં જાતે ખાવાનું લાવીને જમવા મંડચાં. મેં જોયું કે હોટેલના માલિક મને કંઈક જુદી રીતે જોતો હતો. મારો નંબર આવ્યો છિતાં મને ખાવાનું નહોતો આપતો. મેં એને બે વાર તો ટકોર્યો પણ એણો સાંભળ્યું જ ન હોય એવો ઢેળ કર્યો. રહેવાયું નહિ એટલે ગુસ્સે થઈને હું ચાલવા માંડચ્યો. એણો માણસ મોકલીને મને પાછો તેડાવ્યો. ખૂણાના એક ટેબલ પર બેસાડીને કહે, ‘તમે તો મારા મોંઘેરા મહેમાન છો.’ મેં કહ્યું કે, ‘હા, એ તો દેખાય જ છે ને. બધાંનું ખાવાનું આવી ગયું પણ તે મને લટકાવી રાખ્યો છે.’ એટલે કહે, ‘જરા નવરો પડું ત્યારે તમને જમાનું ને?’ મેં કહ્યું, ‘મને કંઈ સમજાતું નથી.’ ત્યારે કહે ‘મારી હોટેલમાં ગાંધી ક્યારે?’ હવે ઘટસ્કોટ થયો ! ‘ગાંધી’ ફિલ્મ જોઈને ભાઈ ગાંધીજીના બગત બની ગયેલા અને હું કંઈક બેન કિંગસલે જેવો લાગું છું એટલે એણો મને જાતે પીરસીને જમાડચ્યો ને પૈસા ન લીધા તે ન જ લીધા.

સિંગાપુર ઓરલાઈન્સ માટે હું ન્યૂયૉર્કના ફોટા પાડી રહ્યો હતો. કુઝ્યાત આઈમા એવન્યુના નાકા પાસે એક હબસી-અમેરિકન જૂનાં અપ્રાય પુસ્તકો ને સામયિકો ફૂટપાથ પર વેચતો હતો. દુકાનદારની આકૃતિ ને કદ બિહામણાં હતાં. ફોટાના સંયોજન (કંપોર્ઝિશન) માટે એનું અમુક જગ્યાએ ઊભા રહેવાનું જરૂરી હતું. હું વિમાસણમાં હતો કે મારે એને ખસવાનું કહેવું કે નહિ. એ સમજે નહિ ને આડો ફાટે તો વાત સાવ જ વણસી

જાય. કોણ જાણો કેમ પણ એ મારી મૂંજવણ સમજુ ગયો. મને પૂછે, ‘તમને હું કંઈ મદદ કરી શકું છું?’ મેં એને સમજાવ્યું ને ફોટા પડી ગયા. કેમેરાબેગનાં બટન બંધ કરતાં-કરતાં મેં એને પૂછ્યું કે, ‘તને એવું તે શું થયું કે તું મને મદદ કરવા તૈયાર થઈ ગયો?’ હતારોની ! આ તો પાછી ગાંધીની જ બલિહારી ! આગલા વરસે ‘ગાંધી’ ફિલ્મને આઠ ‘ઓસ્કાર’ મળ્યા હતા અને આ હબસી ગાંધીજીનો પ્રશંસક હતો. મને કહે, ‘ગાંધી માટે કોણ શું ન કરે !’

ઉપર નોંધી ઘટના પછી, ન્યૂયૉર્કની મોટી પંચતારક હોટેલમાં મારે એક પ્રકાશક બાઈ સિન્થિયા સાથે ‘લંચ-મીટિંગ’ હતી. અમે બંનેએ મનોમન પોકાથી એક કલાક ફાળવેલો, પણ વાતવાતમાં અઢી કલાક નીકળી ગયા ! એક પછી એક વાનગી (કોર્સ) આવતી ગઈ પણ પેટ સુધી માંડ બે-ત્રાણ મોટા ચમચા પહોંચ્યા હશે. સિન્થિયા કહે, ‘મારે એક બીજી મીટિંગ છે એટલે મારતી ટેક્સીએ જવું પડશે.’ મેં કહ્યું, ‘મને કક્કીને ભૂખ લાગી છે. ગાજરની કેક ને ઈટાલિયન કોઝી ‘કાપુચીનો’ પીધા પછી જ હું તો ઊભો થઈશ.’ બિલ ચૂકવીને સિન્થિયાએ જેવો હોલની બહાર પગ મૂક્યો કે મારા ટેબલની આસપાસ પિરસણિયાઓનો મેળો જામી ગયો. મને થયું, નક્કી આ ટેબલનું બુક્સિંગ હોવું જોઈએ ને મારે જરા ઉતાવળ કરવી જોઈએ. ત્યાં એક અશ્વેત પિરસણિયાને બંગાળી માનીને મેં બાજુમાં બોલાવ્યો. કોલકાતામાં રહેતા મારવાડીઓની હિંદ્દી - બંગાળીમાં એને પૂછ્યું કે, ‘આ બધો જમેલો શાનો છે?’ એ બાંગલાદેશી મુસલમાન નીકળ્યો. ‘તમે ગાંધી જેવા લાગો છો ને એટલે તમને જોવા, તમારી ‘સેવા’ કરવા, બધા બેગા થયા છે.’ એકે હસ્તાક્ષર માગ્યા. મેં કહ્યું, ‘બાય ગોડ, હું ગાંધી પણ નથી ને બેન કિંગસલી પણ નથી. છતાં તને ‘અસ્થિન મહેતા’ ચીતરી આપવામાં મને વાંધો નથી.’ માનું છું કે ‘ગાંધી’ ફિલ્મને દસ-બાર વરસ તો સહેજે થયાં હશે, અને છતાં...

માનવીમનની ગંગાજમની

આજથી ચાલીસેક વરસ અગાઉ મેં હિમાલયનો પહેલો એકલપ્રવાસ કરેલો. મારો સાથી, ભોમિયો, મજૂર, જે કહો તે એક હુકમસિંહ. હું પચીસનો તો એ પાંત્રીસનો. હુકમસિંહ મારા પર ખુશ. કહે, પંદર વરસથી મેદાનના સાહેબોને ફેરવું છું, પણ મારા પેંગડામાં પગ ઘાલીને મારી ઝડપે દસ-બાર કલાક ચાલનારો તમારા સિવાય કોઈ મળ્યો નથી. તે દિવસોમાં હું ચા-કોઝી પણ પીતો નહિ. માંસાહાર કરતો નહિ તેનું હુકમસિંહને ભારે આશ્ર્ય. મેં એની આગળ સૂંઠ-ગોળની ગોળીનો મહિમા ગાયેલો ને મુખ્યત્વે દૂધ ને ઘઉં-મગના સત્તુના મારા ખોરાકના ફાયદા ગણાવેલા. વધારામાં કહેલું કે, હિમાલય સાથેનો મારો નાતો આજકાલનો નથી, જનમોજનમનો છે, નહિ તો ગાડીમાંથી જેવા શિવાલિકના પહાડો દેખાય ને આખા શરીરમાં વીજળી શાને સળવળે?

રાજગરાનાં લાલધૂમ ખેતરોમાં થઈને મોડી સાંજે અમે પાના પહોંચ્યા. ગોધૂલિનો સમય હતો ને વાતાવરણ ‘બે-બેં’ને ‘હમ્ભા-હમ્ભા’થી ભર્યુભર્યુ હતું. ઘરની ખુલ્લી પરસાળમાં અમારા ધામા હતા. મારું દૂધ-સૂંઠ-સત્તુનું ભોજન હું પતાવતો જ હતો ત્યાં મોઢું તપેલું ભરીને બાફેલાં બટાકાં આવ્યાં. આગમાં શેકતાં શેકતાં બધાએ ખાધાં ને વાતવાતમાં સહુ ઊંઘી ગયાં. રાતે કોઈનો હાથ ફરતો હોય એવું મને લાગ્યું ને હું જબકીને જાગ્યો. જોયું તો યજમાન - ખેડૂતની ઘરડી મા મારું ઓફવાનું સરખું કરતી હતી ! પછી ખબર પડી કે માજને મારી બહુ ચિંતા હતી. રાત્રે પણ બે-ત્રાણ વાર નજર નાખી ગયેલાં. અમે તો મોંસૂઝાણું થતાંવેંત નીકળી ગયા. માંડ અડ્યો ફર્લાંગ ચાલ્યા હોઈશું ત્યાં એક માણસ અમને પાછો બોલાવી ગયો. માજ શિરામણ કરવામાં રોકાયેલાં હતાં એટલે વિદાય નહોતાં આપી શક્યાં. સૌપ્રથમ એમણે મારાં બધાં જિસ્સાં જરદાલુથી દસોફસ ભરી દીધાં, પછી કપાળે ચાંલ્ખો કર્યો, ચોખા ચોડ્યા ને લમણે ટાચકા ફોડીને મારાં ઓવારણાં લીધાં. વધારામાં હુકમસિંહને કહ્યું કે, રાતે પેલી ગુજામાં મારું ધ્યાન રાખે. કોઈ ડાખિયાને મારી પડ્યે સુવાડે. ગરમીની ગરમી રહે ને મામો (દીપડો) લવારાં લેવા આવે તો મને હેરાન ન કરે. રાતે પહેલાં વરસાદ પડ્યો ને પછી બરફ. પણ માજની કૃપાથી રાત સરસ ગઈ. સવારે હજાર કૂટનું ચઠાણ ચડી કુંઘારી પહોંચી ગયા ને નિરભ્ર આકાશમાં ધરાઈ ધરાઈને બરફનો જોયાં. પણ અરે ! આટલાં વરસે આ લખતાં લખતાં કાગળ પર પાણી જેવું શું જણકવા માંડ્યું ?

(‘છબી ભીતરની’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

અપ્રાપ્ય મળી ન શકે તેવું, પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવું મહિમા મહત્વ ગોધૂલિ ગાયોના ચાલવાથી ઊડતી ધૂળ (સાંજ વેળા) મોંસૂઝણું વહેલી સવાર, પ્રભાત શિરામણ નાસ્તો સત્તુ સાથવો, શેકેલો અનાજનો લોટ બરફાનો બરફયુક્ત પર્વતો

વિરુદ્ધાર્થી

સાધારણ અસાધારણ ગામઠી શહેરી શેત શ્યામ પ્રાપ્ય અપ્રાપ્ય ફાયદો ગેરફાયદો યજમાન મહેમાન ધ્યાન બેધ્યાન

રૂઢિપ્રયોગો

ડોળ કરવો બનાવટ કરવી વાત વણસી જવી વાત બગડી જવી પેંગડામાં પગ ઘાલવો બરોબરી કરવી

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મળી ન શકે એવું અપ્રાપ્ય ગાયોના ચાલવાથી ઊડતી માટી ગોધૂલિ સવારનો નાસ્તો શિરામણ વાત વણસી જવી કામ બગડી જવું દરેક જન્મે જન્મોજન્મ ધામા નાખવા અડો જમાવવો

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) હોટલવાળો લેખકને ક્યા કારણે ગાંધીજી માનવા લાગ્યો?
 - (A) લેખકનો દેખાવ ગાંધી ફિલ્મના હીરો જેવો હતો.
 - (B) લેખક ભારતથી આવી રહ્યા હતા.
 - (C) લેખક પાસે ગાંધીજીનો ફોટોગ્રાફ હતો.
 - (D) લેખક ગાંધીજીની વેશભૂત ધારણ કરી હતી.
- (2) લેખકના ટેબલની આસપાસ પિરસણિયાઓનો મેળો શા માટે જામ્યો હતો?
 - (A) તે ટેબલનું બુકિંગ થઈ ગયું હતું.
 - (B) પિરસણિયા આપસમાં ઝડપચા હતા.
 - (C) લેખક ગાંધીજી જેવા લાગતા હતા એટલે તેમની સેવા કરવા માટે.
 - (D) તે અશ્વિન મહેતાથી પરિચિત હતા.
- (3) આઠમા એવન્યૂના નાકા પાસે એક હબસી - અમેરિકન શું વેચી રહ્યો હતો?

(A) મુખવાસ અને પાન-મસાલા	(B) ગાંધીજીના ફોટોગ્રાફસ
(C) કેમેરા-બેગ	(D) જૂનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકો અને સામયિકો
- (4) ‘ગાંધી’ ફિલ્મમાં હીરોનું પાત્ર કોણે ભજવ્યું હતું?

(A) બેન કિંગલેએ	(B) અશ્વિન મહેતાએ
(C) અમિતાભ બન્ને	(D) શાહરૂખ ખાને

2. નીચેના પ્રશ્નોનાં બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ન્યૂયોર્કમાં લેખકને એક હબસીએ શા માટે મદદ કરી?
- (2) ન્યૂયોર્કની હોટલના પિરસણિયાએ લેખક પાસે હસ્તાક્ષર કેમ માર્ગા?
- (3) યજમાન ખેડૂતની ઘરડી માએ લેખકને કેવી રીતે વિદાય આપી?

3. નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

(1) પરદેશના લોકોનો ગાંધીજી પ્રત્યેનો પ્રેમ તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા કુટુંબ સાથે તમે કરેલા પ્રવાસના બે વિશિષ્ટ અનુભવોનું વર્ણન શાખાના સાંસ્કૃતિક વર્ગમાં રજૂ કરો.
- ‘ગાંધી’ ફિલ્મ જોઈ એમાંનું કયું દશ્ય તમને શા માટે સ્પર્શી ગયું એની સમૂહચર્ચા કરો.
- શ્રી અશ્વિન મહેતા દ્વારા પડાયેલા ફોટોગ્રાફ્સ મેળવી એક આલબમ બનાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘મારી હોટલમાં ગાંધી ક્યારે?’

માત્ર ચાર શબ્દોનું નાનકું જૂમખું ગાંધીપ્રતિભાને કેવી ઉજાગર કરી દે છે ! સાચે જ એ મહાત્મા અને વિશ્વમાનવી હતા. એ સત્ય આ ચાર શબ્દો પ્રગટ કરી દે છે. આવાં વાક્યો કેવાં પ્રભાવક બની શકે છે તેનો અભ્યાસ કરો.

- ‘કોંકણની ભાષાવળ જેવી ગામઠી હોટેલ...’

‘આસપાસ પિરસણિયાઓનો મેળો જેવો જામી ગયો.’

‘તમે ગાંધી જેવા લાગો છો’ જેવી ઉપમાઓ અને ‘પેંગડામાં પગ ધાલવો’, ‘આડા ફાટવું’ જેવા રૂઢિપ્રયોગો કૃતિનાં ધ્યાનાકર્ષક પાસાં બન્યાં છે.

- ‘ફિલ્મને દસ-બાર વરસ તો સહેજે થયાં હશે, અને છતાં...’

ગાંધીની વિરાટ પ્રતિભા અહીં આ વાક્યમાં જિલાઈ છે. એક અપૂર્ણ વાક્યથી લેખક સરસ રીતે એ બાબત સમજાવી શક્યા છે કે ગાંધી ફિલ્મની, ગાંધીના વ્યક્તિત્વની કેવી જાદુઈ અસર હતી ! આમ વાક્ય અધૂરું છોડીને બાકીનો વિચાર કે ભાવ વાચક જાતે સમજ લે એવાં વાક્યોની રચનાની ખૂબી સમજો.

અન્ય કૃતિઓમાં આવો વાક્યપ્રયોગ જુઓ ત્યાં એની નોંધ લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

અશ્વિન મહેતા મૂળે ફોટોગ્રાફર પણ પ્રકૃતિ સાથે નજીકનો નાતો. તેથી તેમનાં અવલોકનોમાં પ્રકૃતિની સુંદરતા સાથે માનવતા, દેશભક્તિ, ગાંધીજીના વિચારોનું ગૌરવ, વાત્સલ્ય વગેરે તેમનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં સાહજિકતાથી પ્રગટ થાય છે તે દર્શાવવું.

બેન કિંગસલે દ્વારા જેમાં ગાંધીજીની ભૂમિકા સુપેરે નિભાવવામાં આવી છે તે એટનબરો દ્વારા તૈયાર થયેલી હિન્દી-અંગ્રેજી ફિલ્મના ગાંધીજીના વિચારોની અસર ભારત બહાર પણ કેવી જિલાઈ છે તે ગ્રાણેક પ્રસંગો દ્વારા સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે તે જણાવવું.

ગાંધીજી શા માટે આટલા મહાન છે ? આટલા લોકપ્રિય છે ? શા માટે ગાંધીજીને સમગ્ર વિશ્વ સ્વીકારે છે તે અંગે ગાંધીજીના પ્રસંગો રજૂ કરીને સમજાવવું. તેમનું ‘સત્યના પ્રયોગો’ પુસ્તક વાંચવા માટે પ્રેરણા આપવી.

માનવતા, એકતા, આત્મીયતા, સમાનતા, પ્રેમ, લાગણી જેવા ગુણોને આત્મસાત કરવાથી ગાંધીજી માણસમાંથી મહાત્મા બની શક્યા તે અંગે સમજ આપી તે રસ્તે વિદ્યાર્થીઓને આગળ વધવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

વ્યાકરણ

એકમ 3

વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, સંયોજક, વિરામચિહ્નનો

વિશેષણ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) નાની સળી અડી ન અડી પરગટશે રંગમાયા.
- (2) ધરમાં નાના છોકરાઓની જોડે ગુજરાતીમાં બોલો.

મિત્રો, તમે ‘વિશેષણ’ ભણી ગયા છો. તમે કહી શકશો કે ઉપરનાં વાક્યોમાં નામ ક્યાં છે અને વિશેષણ ક્યાં છે ? મિત્રો, નામ ઓળખવાની સીધી અને સરળ રીત છે, તેનું લિંગ જોવું. જેમકે, ઉપરનાં વાક્યોમાં જોઈએ તો ‘સળી’ શબ્દ સ્વીકિંગ છે, ‘અડી ન અડી’માં ‘અડવું’ ક્રિયાપદ છે, ‘પરગટશે’માં ‘પ્રગટવું’ ક્રિયાપદ છે. ‘રંગમાયા’એ ‘રંગોની માયા’ - સમાસ છે, જેમાં ‘માયા’ સ્વીકિંગ ધરાવે છે તેથી નામ છે. ‘નાનું’ શું છે ? એ ‘સળી’ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે, અર્થને ચોક્કસ કરે છે. તેથી ‘નાનું’ વિશેષણ છે. પણ, તમે એ પણ જોઈ શકો કે વાક્ય-1.માં ‘નાનું’ એ ‘સળી’ - સ્વીકિંગી નામનું વિશેષણ છે. તેથી ત્યાં ‘નાની’ વપરાયું છે. તો વાક્ય-2 માં ‘છોકરાઓ’ એ પુલિંગી બહુવચન નામ છે. તેથી ત્યાં ‘નાના’ વપરાયું છે. બંને વાક્યો ફરીથી વાંચી જુઓ એટલે વધુ ઘ્યાલ આવશે.

મિત્રો, તમે વાંચ્યું કે ‘નામના અર્થમાં વધારો’ કરે છે... તમને પ્રશ્ન થયો હશે કે ‘અર્થમાં વધારો કરવો’ એટલે શું ? ચાલો, આપણો સમજીએ :

‘છત્રી’ એટલે ? ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’માં તેનો અર્થ છે : તાપ તથા વરસાદથી બચવા માથે ઓફ્વાનું એક સાધન. આપણો ‘છત્રી’ને નજર સામે લાવીએ તો છત્રી એટલે જેમાં એક દાંડો છે, એક પલળો નહીં એવું કપડું છે, તેને ખોલી કે બંધ કરી શકાય છે. લગભગ આ પ્રકારનો અર્થ સમજાય. બરાબર ? હવે, તમે એ કહો કે તમે જે છત્રી નજર સામે લાવ્યા તે કયા રંગની હતી ? કયા કદ(સાઈઝ)ની હતી ? અન્ય કોઈ દેશની હતી ? - આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર જુદા જુદા હોઈ શકે. નીચેનું વાક્ય વાંચો :

શ્રી ઐયાપ્પા એક હાથમાં કાળી મોટી છત્રી સાથે આવી પહોંચ્યા.

તમે જુઓ કે અહીં ‘કાળી’, ‘મોટી’ દ્વારા છત્રીના રંગ અને કદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તમે કહેશો કે હા, છત્રી નાની હોય, મોટી હોય, એકદમ નાની હોય, ખાસ્સી મોટી હોય. રંગ પણ જુદા જુદા હોઈ શકે. લાલ, કાળો, વાદળી... તો તમે એવું કહી શકો કે ‘નાની છત્રી’ ‘મોટી છત્રી’ ‘કાળી છત્રી’, ‘ગુલાબી છત્રી’ ‘દાંડાવાળી છત્રી’, ‘દાંડા વગરની છત્રી’ (???) તમને થશે કે ‘દાંડાવાળી’ કે ‘દાંડા વગરની’ તો ન કહી શકાય. કારણ કે દાંડો તો છત્રીમાં હોય જ. બરાબર ? તો હવે તમે સમજો કે ‘દાંડો’ તો હોય જ - એટલે ‘દાંડો’ છત્રીના મૂળ અર્થનો ભાગ છે. પણ ‘નાનું, મોટું, લાલ, કાળું’ વગેરે જેવી રંગ, કદની વિગતો છત્રીના મૂળ અર્થનો હિસ્સો નથી. તેથી તે ‘છત્રી’ના મૂળ અર્થમાં વધારો કરે છે.

તમે ‘ઉંચો છોકરો’ કહી શકો, પણ ‘બે હાથવાળો છોકરો’ કહી શકો ?

તમે ‘ગોળ ટેબલ’ કહી શકો, પણ ‘પાયાવાળું ટેબલ’ કહી શકો ?

એટલે કે ‘બે હાથ’ હોવા એ ‘છોકરો’ શબ્દના મૂળ અર્થ અથવા ‘પાયો હોવો’ એ ‘ટેબલ’ શબ્દના મૂળ અર્થનો જ હિસ્સો છે. તેથી તમને એવું બોલવા-સાંભળવાનું વિચિત્ર લાગે છે. પણ ‘ઉંચું’ કે ‘ગોળ’ કહેતાં અર્થ વધુ ચોક્કસ થાય છે. જેમકે, ‘સામે ઊભેલા છોકરાઓમાંથી ઉંચો છોકરો.’ જો આવું કહેવાય તો તમે છોકરાઓનું જૂથ જોશો અને તેમાં ‘ઉંચો’ છોકરો જોશો. બરાબર ? ‘ઉંચો’ દ્વારા તમે ‘છોકરા’ના અર્થમાં કરેલો વધારો સમજ્યા અને ચોક્કસ છોકરાને જોયો. એટલે કે ‘ઉંચો’ શબ્દ દ્વારા ‘છોકરા’ શબ્દના અર્થમાં વધારો થયો. ‘છોકરો’ નામ છે, તેથી ‘ઉંચો’ એ છોકરાનું વિશેષણ છે.

ચાલો, નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષજ્ઞ શોધો :

- (1) દાદા ગરમ ચા પીએ છે.
- (2) રીમાએ સુંદર ગીત ગાયું.
- (3) સાહેબને લાલ પેન આપો.
- (4) વરસાદમાં મોટાં ઝાડ પડી ગયાં.
- (5) ખાટી છાશ કોને ભાવે ?

વિશેષજ્ઞ મળ્યા ? વાક્ય-1.માં ‘ગરમ વાક્ય-2.માં ‘સુંદર’, વાક્ય-3.માં ‘લાલ’, વાક્ય-4.માં ‘મોટાં’, વાક્ય-5.માં ‘ખાટી’. બરાબર ?

વિકારી-અવિકારી વિશેષજ્ઞ :

હવે, આપણો આ જ વિશેષજ્ઞોને થોડી જુદી રીતે જોઈએ :

પદજૂથ-1. ગરમ ચા, ગરમ કપડાં, ગરમ પ્રદેશ.

પદજૂથ-2. સુંદર ગીત, સુંદર સવાર, સુંદર સાડી.

પદજૂથ-3. લાલ પેન, લાલ ફૂલ, લાલ કાગળો.

તમને થશે કે આ શું કરીએ છીએ ? સમજશે, પણ પહેલાં નીચેનાં પછો પણ જુઓ :

પદજૂથ-4. મોટાં ઝાડ, મોટો ભાઈ, મોટી પ્રાર્થના

પદજૂથ-5. ખાટી છાશ, ખાટું ફળ, ખાટો સ્વાદ

હવે તમને કાંઈ સમજાયું ? પદજૂથ-1.માં ‘ચા’ ખીલિંગ, ‘કપડાં’ નપુંસકલિંગ બહુવચન અને ‘પ્રદેશ’ પુલિંગ સંજ્ઞા છે અને વિશેષજ્ઞ ‘ગરમ’ છે. ‘ગરમ’ શબ્દમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. પણ પદજૂથ-4.માં ‘ઝાડ’ નપુંસકલિંગ બહુવચન છે, તો ‘મોટાં’, ‘ભાઈ’ પુલિંગ સંજ્ઞા છે તો ‘મોટો’ અને ‘પ્રાર્થના’ ખીલિંગ છે તો ‘મોટી’, ઉપરનાં પદજૂથ ફરીથી વાંચો. તમે જોશો કે પદજૂથ-1, 2, 3માં સંજ્ઞા ખીલિંગ, પુલિંગ કે નપુંસકલિંગ હોય, વચન-એકવચન કે બહુવચન હોય છતાં વિશેષજ્ઞ ‘ગરમ’, ‘સુંદર’ કે ‘લાલ’માં કોઈ બદલાવ નથી, વાકરણની ભાષામાં કહીએ તો કોઈ વિકાર નથી. જ્યારે પદજૂથ 4 અને 5 જુઓ : તો ‘છાશ’ ખીલિંગ છે, તો ‘ખાટી’, ‘ફળ’ નપુંસકલિંગ ‘ખાટું’, ‘સ્વાદ’ પુલિંગ તેથી ‘ખાટો’. એટલે કે આ વિશેષજ્ઞોમાં નામ-સંજ્ઞા(વિશેષ્ય)ના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાવ આવી શકે છે. જે વિશેષજ્ઞમાં નામ-વિશેષ્યના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાવ આવે તેને વિકારી વિશેષજ્ઞ કહે છે અને જે વિશેષજ્ઞમાં નામ-વિશેષ્યના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાવ ન આવે તેને અવિકારી વિશેષજ્ઞ કહે છે.

નીચેનાં વિશેષજ્ઞ-વિશેષ્ય જૂથમાંથી વિકારી વિશેષજ્ઞ ધરાવતું જૂથ અલગ તારવો : (વિકારી વિશેષજ્ઞ ઓળખવા માટે 1. વિશેષ્યના લિંગ-વચન જોવાં. વિશેષજ્ઞમાં એ દેખાય છે કે કેમ ? 2. તમારે અન્ય લિંગ કે વચન ધરાવતું વિશેષ્ય વાપરી જોવું. વિશેષજ્ઞ બદલાય છે કે કેમ ? - બરાબર ?)

સૂકું ખેતર મહેનતુ ખેડૂત

મીઠું સફરજન મૂર્ખ ગધેડો

શાણો પ્રધાન ધીમો અવાજ

ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી

વિકારી - અવિકારી વિશેષજ્ઞ અલગ તારવી શક્યા ?

- સૂકું ખેતર :

‘ખેતર’ નપું. એકવચન. તેથી વિશેષજ્ઞ ‘સૂકું’. અન્ય પ્રયોગ ‘સૂકી દ્રાક્ષ’ - ‘દ્રાક્ષ’ ખીલિંગી વિશેષ્ય - તેથી ‘સૂકી’. એટલે કે ‘સૂકું’ વિકારી વિશેષજ્ઞ.

- મહેનતુ ખેડૂત :

‘ખેડૂત’ પું. બહુવચન. અન્ય પ્રયોગ - મહેનતુ છોકરી. ‘છોકરી’ ઓલિંગી વિશેષણ. પણ કોઈ બદલાવ નથી. તેથી ‘મહેનતુ’ અવિકારી વિશેષણ.

- મીઠું સફરજન - મીઠી કેરી - ‘મીઠું’ વિકારી વિશેષણ

- મૂર્ખ ગધેડો - મૂર્ખ રાજા - ‘મૂર્ખ’ અવિકારી વિશેષણ

- શાણો પ્રધાન - શાણી દીકરી - ‘શાણું’ વિકારી વિશેષણ

- ધીમો અવાજ - ધીમી ગતિ - ‘ધીમું’ વિકારી વિશેષણ.

- ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી - ઉત્સાહી લોકો - ‘ઉત્સાહી’ અવિકારી વિશેષણ.

હવે તમે એક કામ કરો. રંગ, સ્વાદ, આકાર-ના શબ્દોની યાદી બનાવો. જેમકે, લાલ, પીળું કે ગોળ, ચોરસ. અને જુઓ કે તે વિશેષણો વિકારી છે કે અવિકારી.

વિશેષણના પ્રકાર :

નીચેનો ફકરો વાંચો :

એ વખતે ખૂબ વરસાદ પડી રહ્યો હતો. શ્રી ઐયપ્પા એક મોટી કાળી છત્રી લઈને આવ્યા. તેમણે મને બીજી છત્રી આપી. ઘેરો અંધકાર છવાયેલો હતો. તેમનું ઘર લગભગ એકાદ કિલોમીટર દૂર હતું.

અહીં ક્યાં કયાં વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે ? ખૂબ, એક, મોટી, કાળી, બીજી, ઘેરો, લગભગ એકાદ કિલોમીટર. બરાબર ? હવે આ વિશેષણો શું દર્શાવે છે તે સમજુએ.

ખૂબ વરસાદ - ‘ખૂબ’ જથ્થાવાચક

એક - સંખ્યા દર્શાવે.

મોટી - કદ દર્શાવે, ‘ગુણ’ દર્શાવે.

કાળી - રંગ દર્શાવે, ‘ગુણ’ દર્શાવે.

બીજી - કમવાચક સંખ્યા (જો ‘બે’ હોત તો સંખ્યા હોત. પણ પહેલું, બીજું... કમ દર્શાવે)

ઘેરો - માત્રા દર્શાવે.

લગભગ એકાદ કિલોમીટર - અંદાજ દર્શાવે.

વિશેષણના આ કાર્યને આધારે તેમના પ્રકાર કરી શકાય :

(1) ગુણવાચક વિશેષણ :

સુંદર, ખરાબ, ચોખ્યું, ઊંચું, કાળું, સફેદ, જાડું, મોટું, ઘરું, ઠંડું, તીવ્ર, સમજુ, લોભી, કૂર, દયાળુ, મુખ્ય, શોખીન, ડાહ્યું, વિશાળ, સાંકું, અજાણું, પરિચિત વગેરે

(2) સંખ્યાવાચક વિશેષણ :

(ક) સાઢી - પૂર્ણ સંખ્યાવાચક : એક, બે, પાંત્રીસ, નેવ્યાશી વગેરે

(ખ) કમિક સંખ્યાવાચક - પહેલું, બીજું, આઠમું વગેરે

(ગ) સંખ્યાંશવાચક - પા, અડધું, પોણું, સવા વગેરે

(3) જથ્થાવાચક - બહુ, ઘણું, થોડું, ઓછું, વધારે (બહુ કામ, ઘણી પ્રવૃત્તિ...)

(4) માત્રાસૂચક - આતું, ઘેરું, સાવ, તદ્દન વગેરે

(5) સાર્વનામિક વિશેષણ - મારું, તારું આપણું, તેનું, તેમનું, આટલું, આવનું.

વિશેષજ્ઞના આ પ્રકારોનો જ્યાલ આવ્યો ?

નીચેનાં વાક્યો-પંક્તિઓમાંથી વિશેષજ્ઞ તારવી તેના પ્રકાર જગ્ઞાવી શકો ?

- (1) આ શાળાના મુખ્ય દાતા ખૂબ જ ભલા અને સજજન છે.
- (2) તદ્દન અજાણ્યા કુટુંબ જોડે રાત રહેવું અડવું તો લાગે.
- (3) મારો ઉતારો પહેલે માણે હતો.
- (4) એક તરફ મોટો કોઠાર હતો.
- (5) મને મારાં બા યાદ આવી ગયાં.

ચાલો, વિશેષજ્ઞ તારવી તેના પ્રકાર જોઈએ :

- (1) મુખ્ય - ગુણવાચક, ભલા - ગુણવાચક
- (2) તદ્દન - માત્રાસૂચક, અજાણ્યું - ગુણવાચક
- (3) મારો - સાર્વનામિક, પહેલે - ક્રમિક સંખ્યાવાચક
- (4) એક - સંખ્યાવાચક, મોટો - ગુણવાચક
- (5) મારાં - સાર્વનામિક.

આ વિશેષજ્ઞોમાંથી વિકારી-અવિકારી અલગ તારવીએ ? ચાલો ઝડપથી જોઈએ, યાદી બનાવતા જઈએ :

વિકારી : ભલું, અજાણ્યું, મારું, પહેલે, મોટું

અવિકારી : તદ્દન, એક

સમજાઈ ગયું ?

આ વિશેષજ્ઞો ઉપરાંત સંબંધવાચક વિશેષજ્ઞ, મૂળ વિશેષજ્ઞ - સાધિત વિશેષજ્ઞ જેવી ઘણી બાબતો સમજવાની છે, પણ તે પછી ક્યારેક.

કિયાવિશેષજ્ઞ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) સસલું દોડે છે.
- (2) સસલું ઝડપથી દોડે છે.
- (3) રાજકુમારીએ આંખ ખોલી.
- (4) રાજકુમારીએ ધીરેથી આંખ ખોલી.

ઉપરનાં વાક્યોમાં શું જોયું વાક્ય-1.માં ‘દોડવા’ની વાત છે. પણ વાક્ય-2.માં ‘ઝડપથી દોડવા’ની વાત છે. વાક્ય-3.માં ‘આંખ ખોલવા’ની વાત છે. પણ વાક્ય-4.માં ‘ધીરેથી આંખ ખોલવા’ની વાત છે. એટલે કે વાક્ય-2 અને વાક્ય-4માં અનુક્રમે ‘ઝડપથી’, ‘ધીરેથી’ દ્વારા કિયાના અર્થમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. જેમ નામના અર્થમાં વધારો કરે તેને વિશેષજ્ઞ કહેવાય. તેમ જે કિયાના અર્થમાં વધારો કરે તેને કિયાવિશેષજ્ઞ કહેવાય.

કિયાવિશેષજ્ઞને મુખ્ય બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય : (1) મૂળ કિયાવિશેષજ્ઞ (2) સાધિત કિયાવિશેષજ્ઞ.

સાધિત કિયાવિશેષજ્ઞ એટલે મૂળ નામ, ધાતુ, રવાનુકારી શબ્દો, દ્વિરૂક્ત પ્રયોગો હોય અને તેના પરથી કિયાવિશેષજ્ઞ બનાવવામાં આવે. જેમકે : સાંજ (સંજા) - સાંજે (ક્ર.વિ.), બેસવું (કિયા) - બેઠાં બેઠાં (ક્ર.વિ.), ફટફટ - ફટાફટ વગેરે.

કેટલાંક શબ્દો વિશેષજ્ઞ તરીકે પણ વપરાય છે અને કિયાવિશેષજ્ઞ તરીકે પણ વપરાય છે. જેમકે : ખૂબ, ઘણું, બહુ, ચોક્કસ વગેરે.

વિશેષજ્ઞ

કિયાવિશેષજ્ઞ

મારે ખૂબ કામ છે.

આજે અમે ખૂબ રમ્યા.

તમે મને ચોક્કસ સરનામું આપી શકો ?

સાંજે તું ચોક્કસ આવજે.

આજે બહુ મહેમાન આવશે.

સાહેબે અમને બહુ દોડાવ્યા.

જ્યારે 'કામ', 'સરનામું' વગેરે સંજ્ઞાના અર્થમાં વધારો કરે ત્યારે આ શબ્દો 'વિશેષજ્ઞ'નું કાર્ય કરે છે. પણ જ્યારે 'રમવું', 'આવવું' વગેરે કિયાના અર્થમાં ઉમેરો કરે ત્યારે તે 'કિયાવિશેષજ્ઞ'નું કાર્ય કરે છે.

કેટલાંક કિયાવિશેષજ્ઞો મૂળજૂત રીતે કિયાના અર્થમાં જ વધારો કરે છે. કિયાનું સ્થાન, સમય, રીત આદિ દર્શાવે છે. અહીં આ કિયાવિશેષજ્ઞો જોઈએ.

- (1) રીતવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ : ચૂપચાપ, એકદમ, જલદી, તરત, માંડ, તાબડતોબ, એકાએક
- (2) સમયવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ : અત્યારે, ત્યારે, હમણાં, નિરંતર, સદા, હંમેશા, ક્યારેક, કદી, વારંવાર, અવારનવાર
- (3) સ્થળવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ : અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે, નજીક, પાસે, દૂર, અહીં
- (4) ક્રમવાચક : આગળ, પાછળ, પછી, પહેલા, ત્યારબાદ
- (5) નિશ્ચયવાચક : જરૂર, ખરેખર, અવશ્ય વગેરે
- (6) સંભાવનાવાચક : કદાચ વગેરે

નીચેનાં વાક્યોમાં કિયાવિશેષજ્ઞ પ્રયોજયાં છે. તેમને શોધીને વર્તુળ કરો :

- (1) તેમણે મને ધીમેથી કહ્યું.
- (2) અલકમલકની વાતો કરતાં નીંદર વહેલી આવશે.
- (3) સામેનું વાહન વળાંકમાંથી અચાનક નીકળ્યું.
- (4) હોલો-હોલી તો સૂનમૂન બેસી રહે છે.
- (5) શ્રી ઐયપ્પા થોડા ભીજાયા હતા.

ઉપરનાં વાક્યોમાંથી કિયાવિશેષજ્ઞ શોધ્યા ?

વાક્ય-1. ધીમેથી, વાક્ય-2. વહેલી, વાક્ય-3. અચાનક, વાક્ય-4. સૂનમૂન, વાક્ય-5. થોડા

આ વાક્યોમાં મૂળ કિયાવિશેષજ્ઞ હોવાથી તરત ઓળખી શકાય તેમ છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો. તેમાં મૂળ કિયાવિશેષજ્ઞ નથી. પણ તેમનાથી કિયાના અર્થમાં વધારો થાય છે તે તરત ઝ્યાલ આવે તેમ છે.

- (1) બા સહેજ સ્વસ્થ થઈને કહે.
- (2) ભગવાને ફૂરસદે ઘડ્યું હોય તેવું લીલુંછમ્મ છેવાડાનું ગામ.
- (3) તેઓ ભારપૂર્વક કહેતા.
- (4) સહાવજ તો ઠાઠથી હાલ્યો જાય.
- (5) વ્યવસ્થિત રીતે ચશ્માં પહેરી કાગળ તરફ નજર નાખે છે.

તમને ઝ્યાલ આવશે કે વિભક્તિપ્રત્યય દ્વારા - ફૂરસદે, ઠાઠથી - પણ કિયાવિશેષજ્ઞ સાધી શકાય છે.

સમયવાચક : ‘-એ’ પ્રત્યય : સવારે, પાંચ વાગ્યે

સ્થાનવાચક : ‘-એ’ પ્રત્યય - છેઠે, છેલ્લે,

રીતવાચક : ‘-થી’ પ્રત્યય - શાનથી, ધીમેથી, ઝડપથી

અહીં આપણે કિયાવિશેષજ્ઞનો પ્રાથમિક પરિચય મેળવ્યો છે. વધુ વિગતે ચર્ચા પછી કરીશું.

સંયોજક

I wanted to see you, but you were out of station.

If possible, give me that book.

This weekend we will go to Rajasthan and enjoy.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે જ્યારે આપણે એકબીજા સાથે સંકળાયેલી પરિસ્થિતિને રજૂ કરવી હોય ત્યારે સંયોજકોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તમે અગાઉ વિવિધ સંયોજકોનો અભ્યાસ કર્યો જ હશે. આપણે આ સંયોજકો અને તેના વપરાશને ફરી એક વાર જોઈએ.

સંયોજક	અર્થસંબંધ	ઉદાહરણ
અને, ને	સમુચ્ચય	આંજણી મટતાં સુધી કચૂકો ત્યાં ચોંટી રહેશે; <u>અને</u> મટશે એટલે એની મેળે ઉખડી જશે. તમારા પ્રતાપે <u>અને</u> તમારા બાપુની કૃપાથી આ મારી જમીનમાં... આટલાં ફૂલો નીચે <u>ને</u> આટલો લાંબો સમય ગાંધી કદી સૂતા નથી. એ રે ઉછીનાં ખૂટી જશે <u>ને</u> ઉડી જશે પડછાયા. તમારે આવવું છે <u>કે</u> રોકાવું છે ?
કે, અથવા, કાં તો	વિકલ્પવાચક	તમે <u>કાં તો</u> જૂનાગઢ પહોંચો <u>અથવા</u> સાસણ. તદન સાંદું <u>છતાંય</u> સગવડવાળું ઘર હતું.
છતાં, પણ, છતાંપણ, ઊલંટું, પરંતુ	વિરોધવાચક	બજ્જે દાયકાથી હું એમને ઘડી રહ્યો છું <u>પણ</u> આજ એના પર પાણી ફરી વળશે. મારો નંબર આવ્યો <u>છતાં</u> એ મને પીરસતો ન હતો. અજાણ્યા કુટુંબ જોડે રાત રહેવું અડવું તો લાગે <u>પણ</u> બીજો કોઈ વિકલ્પ જ ન હતો. સંકોચ તો ન હતો <u>પરંતુ</u> પ્રાર્થના આવડતી જ નહોતી, પછી બોલે શી રીતે ?
એટલે, અર્થાતુ માટે, તેથી, એટલે,	પર્યાયવાચક	ઇકડો <u>એટલે</u> ગિલો અને ગિલો <u>એટલે</u> છકડો.
	કાર્ય-કારણ-	સ્તબ્ધ સ્વજનોએ પ્રશનસૂચક નજર માંડી <u>એટલે</u> મોહને કચ્ચું કે, ‘હું રામશંકરનો દીકરો છું.’ <u>સહાવજનું</u> મરણ થયું છે એટલે ગામ આખા યે શોક પાય્યો છે.
	પરિણામવાચક	અમે ઘરમાં પ્રવેશ્યાં <u>કે</u> તરત જ શ્રી ઐયપાના પત્ની અમને સત્કારવા આવી પહોંચ્યાં.
કે	પૂરક વિગત	ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજાની સાથે એવી તો સંકળાયેલી છે <u>કે</u> એક જાય તો બીજી જાય.

કે	અવતરણવાચક	મોહને કલ્યું કે, હું રામશંકરનો દિકરો છું. લગભગ પાંચેક વાગ્યે ફ્રાઈવરે જાહેર કર્યું કે પહોંચતાં મોહું થશે.
જેમકે	દિષ્ટાંતવાચક	જવનમાં કેટલીક બાબતો ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે. <u>જેમકે</u> , સમયપત્રક.
કારણ કે	કારણવાચક	સહવજ વંડી ઠેકી ગયો <u>કારણ કે</u> રાત્યના અંધારામાં બીજી બાજુ તળ નથી ઈ ઈને નો દેખાણું. એ બધા તમારી સેવા કરવા માગે છે <u>કારણ કે</u> તમે ગાંધીજી જેવા લાગો છો.
જો...તો	શરત	<u>જો</u> બદામ હોય <u>તો</u> થોડી નાખું. <u>જો</u> તમે જવ આડો ઘસીને લાગવશો <u>તો</u> આંજણી તરત મટી જશો.
જ્યારે...ત્યારે	શરતી-સમય	હું ઘરે આવ્યો <u>ત્યારે</u> અમારા કુટુંબના એક મિત્ર મને મળવા આવેલા હતા. (જ્યારે) દસ વાગ્યે નાયકો જાગ્યા <u>ત્યારે</u> કરુણાશંકર માસ્તરે મુખ્ય નાયકની મુલાકાત લીધી. હું જ્યારે નવરો પદું <u>ત્યારે</u> તમને જમાડું ને.
જ્યાં...ત્યાં	શરતી-સ્થાન	<u>જ્યાં જ્યાં</u> વસે એક ગુજરાતી, <u>ત્યાં ત્યાં</u> સદાકાળ ગુજરાત. <u>જ્યાં</u> મરેથોન જાહેર થાય <u>ત્યાં</u> તે હાજર હોય જ.
જેનું...તેનું	શરતી-વિશેષણ	<u>જેની</u> ઉધા હસે ફેલાતી <u>તેનાં</u> તેજ પ્રફુલ્લ પ્રભાત.

તમે ઉપરનાં વાક્યો જોયાં. તમે એ પણ જોયું હશે કે કોઈ એક વાક્યમાં એકથી વધુ સંયોજકો આવી શકે છે. જેમકે,

આંજણી મટતાં સુધી કચૂકો ત્યાં ચોંટી રહેશે, અને મટશે એટલે એની મેળે ઉખડી જશે.

મારી ગાગર ઉતારો તો હું જાણું કે રાજ તમે ઊંચક્યો'તો પ્છાડને !

નીચેનાં વાક્યોને યોગ્ય સંયોજકથી જોડો :

- (1) સાડી ખરેખર શોભે છે. પરદેશમાં સાડીની પ્રતિષ્ઠા છે.
- (2) લે, આ મને ગમ્યું તે મારું. જો આ તને ગમે તો તારું !
- (3) હું મૂર્ખ ભલે અભણ રહ્યી. હું ઐયપ્પાને ભણાવીશ.
- (4) સિન્ધિયા કહે. ‘મારે બીજી એક મીટિંગ છે.’
- (5) દરેકને ભાઈ સમજુએ. કોઈનો ભાર ન લાગે.

ઉપરનાં વાક્યોને સંયોજકથી જોડવા ?

ચાલો જોઈએ :

- (1) સાડી ખરેખર શોભે છે અને પરદેશમાં તેની પ્રતિષ્ઠા છે.
- (2) લે, આ મને ગમ્યું તે મારું, પણ જો આ તને ગમે તો તારું !
- (3) હું મૂર્ખ ભલે અભણ રહ્યી પણ હું ઐયપ્પાને ભણાવીશ.
- (4) સિન્ધિયા કહે કે ‘મારે બીજી એક મીટિંગ છે.’
- (5) જો દરેકને ભાઈ સમજુએ તો કોઈનો ભાર ન લાગે.

વિરામચિહ્નો

મિત્રો તમે જાણો છો કે તમે અગાઉ વિરામચિહ્નો વિશે અભ્યાસ કર્યો છે, આપણે જ્યારે બોલતા હોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં આરોહ-અવરોહ હોય છે. પણ લખવામાં એ આરોહ-અવરોહ દર્શાવવા હોય ત્યારે શું કરવું ? બોલચાલની લઢણને લખાણમાં મૂકવા માટે આપણે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. વિરામચિહ્નો દ્વારા આરોહ-અવરોહ, અટકસ્થાન આદિ ઉચ્ચારણાગત બાબતોનું લિખ્યાંકન કરવામાં આવે છે. શબ્દો, પદો કે પદસમૂહને યોગ્ય જૂથમાં દર્શાવી શકીએ છીએ કે જેથી અર્થગ્રહણમાં સરળતા રહે. માત્ર અર્થ જ નહીં પણ કહેનારના મનમાં રહેલો આશય, ભાવ આદિ બાબતો પણ સમજી શકાય છે.

વિરામચિહ્નનું કાર્ય :

આ વિરામચિહ્નોનાં મુજ્ય 4 કાર્ય છે.

(1) સમાપન : વાક્યાંતે આવતાં - આરોહ કે અવરોહ સૂચવતાં - વિરામચિહ્નોનું કાર્ય 'સમાપન' દર્શાવવાનું છે. પૂર્ણવિરામ (.), પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?), ઉદ્ગારચિહ્ન (!) આદિ સમાપન દર્શાવે છે.

(2) ઉદ્ઘાટન : પ્રથમ વાક્યાંશમાં જે વિગતો હોય તેનું વધુ વિવરણ, સ્પષ્ટતા કે પ્રકાર આદિ બાબતોનો બીજા વાક્યાંશમાં નિર્દેશ થયો છે તે સૂચવવા માટે ગુરુવિરામ (:), ગુરુરેખા (-) આદિ વિરામચિહ્ન પ્રયોજય છે.

(3) વિભાજન : અર્થગ્રહણની સરળતા માટે શબ્દો, પદો, વાક્યાંશોનું વિભાજન કરવા માટે અલ્યવિરામ (,), અર્ધવિરામ (;), ગુરુરેખા (-), વિગ્રહરેખા (-) આદિ વિરામચિહ્નો પ્રયોજય છે.

(4) સીમાંકન : જે શબ્દ, પદ, પદસમૂહ, વાક્યાંશ કે ગૌણવાક્યને વિશેષ રીતે દર્શાવવાં હોય - focus કરવા હોય તેમને જોડમાં પ્રયોજયેલાં વિરામચિહ્નોની વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. વિશેષ બાબતોના આરંભ-અંતની સીમા દર્શાવતાં હોવાથી આ વિરામચિહ્નો હંમેશાં જોડમાં વપરાય - અવતરણ ચિહ્ન - એકવડા (''), બેવડા (‘’)

આમ, ભાષામાં આપણે નીચેનાં વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તમે આ ચિહ્નોનાં કાર્યથી પરિચિત છો. તેમ છતાં તે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ જોઈ લઈએ.

(1) પૂર્ણવિરામ : અલકમલકની વાતો કરતાં નીંદર વહેલી આવશે.

મગનની જમીનમાં મબલક પાક પાક્યો.

(2) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન : (માહિતી મેળવવા) તમે મને ક્યાં લઈ જઈ રહ્યા છો ?

ભાઈ ક્યાં જઈ આવ્યા ?

(ખાતરી કરવા) કોઈ ઉપરી અધિકારી જિજાયા ?

ભોગીલાલ અહીં ક્યાંથી ?

(નકાર સૂચવવા) મારે હવે આ ઉમરે દાગીના પહેરીને શું કરવું ?

હાસ્તો, એને બિચારાને પગ જ ક્યાં છે ?

(3) ઉદ્ગારચિહ્ન : આજે તો મારું જીવન ધન્ય થઈ ગયું !

આ સાંભળી ફકીર તો આખી મર્ઝિદમાં નાચવા લાગ્યો !

(4) અલ્યવિરામ : બજરમાં પૂજાપો, દર્ભાસન, ઓરસિયા, તુલસીમાળા, રૂદ્રાક્ષમાળા, જાત્રામાર્ગની ચોપડીઓ, મૂર્તિઓ, ચિત્રો વગેરે વેચાય છે.

હરદ્વાર અનેક આશ્રમ, સંસ્થાઓ, સેવામંડળો અને સુધારપ્રવૃત્તિઓ ધરાવતું તીર્થધામ છે.

(5) અર્ધવિરામ : (યોગ્ય પદજૂથ દર્શાવવા) :

અમારી શાળામાંથી દોડમાં મોહન, ચૈતાલી અને રાજ; ભાલાફેકમાં નીતા, જગન; ખો-ખોમાં ચૈતાલી, નીતા, ફાલ્ટુની, ચિત્રા વગેરેની ટીમ; કરાટેમાં જગન, રાજેશ, શીતલ અને નીકિતાએ ભાગ લીધો છે.

(6) ગુરુવિરામ : (ઉદ્ઘાટનનું કાર્ય)

● વિશેષાણના પ્રકાર :

● વિરામચિહ્નનો :

(વાક્યને અંતે તેને લગતી વધુ વિગત આપવાની હોય)

● કિયાવિશેષણને મુજ્ય બે વર્ગમાં વહેંચાય :

(૧) મૂળ કિયાવિશેષણ (૨) સાધિત કિયાવિશેષણ.

(7) ટ્યકાં : (વાત અધૂરી રહી છે, વાક્ય કપાયું છે તે દર્શાવવા માટે)

રામશંકર બાપાનો બોલ એ જ મારે મન ભગવાનનો....

સ્વાર્થને સારુ મિત્રને ગરદન મારનાર...

(8) અવતરણ : તેમણે કહ્યું, ‘ભાઈ, ક્યાં જઈ આવ્યા ? આ આંખે શું થયું છે ?’

મેં ઉત્તર દીધો, ‘આંજળી થઈ છે, માટે દાક્તર પાસે ગયો હતો.’

(9) વિગ્રહરેખા : મેં મારા દીકરાને કહ્યું, ‘બેટા, સો ટચનું સોનું - ધરેણું તો એક જ છે : ભણતર.’

(10) લોપચિન્ન : કો’ આવી વાત સૂર્યની કરે, તે આગળ લેઈ ચાંચ જ ધરે.

મેં ને મારા વરે મેનત કરવા માંડી.

નીચેના ફકરામાં યોગ્ય વિરામચિહ્નનો મૂકો :

(1) કોઈને દયા આવી પૂછ્યું અલી આ છોકરાને તેડીને ચેડે છે તે તેને ભાર નથી લાગતો છોકરીએ જવાબ આપ્યો ના રે ભાર શાનો એ તો મારો ભાઈ છે.

(2) ફકીરે જવાબમાં કહ્યું આજે તો મારું જીવન ધન્ય થઈ ગયું મારી બંદગી કબૂલ થાય કે ન થાય એની કોને પરવા છે પરંતુ ખુદાને એટલી ખબર તો છે જ કે હું નમાજ પઢી રહ્યો છું મારે માટે તો એટલું બસ છે ફળ મળે કે ન મળે એની શી જરૂર છે હા ખુદાને એટલી ખબર હોવી જોઈએ કે ખુદા અમને તારી સાથે મહોબત છે બંદગી સરફળ

નીચેના સંવાદમાં યોગ્ય વિરામચિહ્નનો મૂકો :

મગન તો હરખભેર આવકારી રહ્યો આવો આવો નાના શેર તમારા પ્રતાપે ને તમારા બાપુની કૃપાથી આ મારી જમીનમાં સોનાનો સૂરજ

મારી જમીન એમ આ જમીન તારી છે એનો કોઈ આધાર કોઈ લખાણ છે તારી પાસે

રામશંકર બાપાનો બોલ એ જ મારે મન ભગવાનનો

એ ન ચાલે આ જમીન તારી નથી શું સમજ્યો કે આ કાગળો ને કર સહી એટલે છોડો ફાટે

વિરામચિહ્નનોના ઉત્તર જોઈએ :

(1) કોઈને દયા આવી, પૂછ્યું, ‘અલી, આ છોકરાને તેડીને ચેડે છે તે તેને ભાર નથી લાગતો ?’ છોકરીએ

જવાબ આપ્યો, ‘ના રે, ભાર શાનો ? એ તો મારો ભાઈ છે.’

(2) ફકીરે જવાબમાં કહ્યું : ‘આજે તો મારું જીવન ધન્ય થઈ ગયું. મારી બંદગી કબૂલ થાય કે ન થાય, એની કોને પરવા છે ? પરંતુ ખુદાને એટલી ખબર તો છે જ કે, હું નમાજ પઢી રહ્યો છું. મારે માટે તો એટલું બસ છે.’ ફળ મળે કે ન મળે, એની શી જરૂર છે ? હા, ખુદાને એટલી ખબર હોવી જોઈએ કે, ખુદા અમને તારી સાથે મહોષ્ભત છે, બંદગી સફળ.

સંવાદ

મગન તો હરખભેર આવકારી રહ્યો “આવો આવો, નાના શેઠ, તમારા પ્રતાપે ને તમારા બાપુની કૃપાથી આ મારી જમીનમાં સોનાનો સૂરજ...”

‘મારી જમીન એમ ? આ જમીન તારી છે એનો કોઈ આધાર, કોઈ લખાણ છે તારી પાસે ?’

‘રામશંકર બાપાનો બોલ એ જ મારે મન ભગવાનનો...’

‘એ ન ચાલે. આ જમીન તારી નથી, શું સમજ્યો ? લે આ કાગળો ને કર સહી એટલે છેડો ફાટે.’

તમે જ્યારે ઉત્તર લખતા હોવ ત્યારે યોગ્ય વિરામચિન્નોનો ઉપયોગ કરીને લખવાની આદત પાડશો, તો તમારું લખાણ વધારે અવગમનક્ષમ (communicable) બનશો.

અનિલ ચાવડા

(જન્મ : 10-5-1985)

અનિલ પ્રેમજીભાઈ ચાવડાનું જન્મસ્થળ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લખતર તાલુકાનું કારેલા ગામ. તેઓ મુક્ત રીતે લેખનનું કામ કરી રહ્યાં છે. ‘સવાર લઈને’ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘એક હતી વાર્તા’ તેમનો કથાસંગ્રહ છે. ‘મીનિંગ ફૂલ જન્મી’ તેમનો નિબંધસંગ્રહ છે. ‘સુખ-દુઃખ મારી દર્શિએ’, ‘શબ્દ સાથે મારો સંબંધ’, ‘પ્રેમ વિશે,’ ‘આકાશ વાવનારા’, ‘આચરે તે આચર્ય’ તેમના ચિંતનલક્ષી નિંબધોનાં પુસ્તકો છે.

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના યુવા પુરસ્કારથી તેઓ સન્માનિત થયા છે.

દીકરીની વિદાય થતાં ઘરમાં અને શેરીમાં વ્યાપી વળતો એક ખાલીપો આ ગીતનું મુખ્ય સંવેદન છે. જે દીકરીએ એના સ્નેહથી ઘર તથા શેરીને હુંફથી જોડવાનું કામ કર્યું છે તેના જવાથી ગોખેથી જાણે દીવો ચાલી ગયો હોય એવું અનુભવાય છે. દીકરી એ ઘરનું અજવાણું છે. એ મહેંદી મૂકીને અન્યત્ર ચાલ્યું ગયું છે. એનો અભાવ સ્વજનોને વ્યથિત કરે છે. ઘરના આંગણામાં કરાતી રંગોળીમાં હવે પહેલાં જેવી ભાત પડશે નહિ, કારણ કે દીકરી ચાલી ગઈ છે. દીકરીની વિદાયથી ઊભા થતા ખાલીપાનું કરુણા સુંદર ચિત્ર આ ગીતમાં છે.

આટઆટલાં વરસો જેણે રાખ્યું ઘર હુંફાળું
મહેંદી મૂકી ચાલ્યું આજે ઘરનું એ અજવાણું

દીકરી જાતાં એમ લાગતું
ગયો ગોખથી દીવો
ને સંધાય હવે આ ફળિયું
ગમે એટલું સીવો
જેની પગલી પડતાં સધળે થઈ જાતું રજવાણું
મહેંદી મૂકી ચાલ્યું આજે ઘરનું એ અજવાણું

રંગોળીમાં પડશે નહિ રે
પહેલાં જેવી ભાત
દૂર દૂર રે ચાલી જાશે
ઘરની આ મિરાત
આંસુથી ભીજાશે સૌની આંખોનું પરવાળું
મહેંદી મૂકી ચાલ્યું આજે ઘરનું એ અજવાણું

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

હુંફાળું સ્નેહભર્યું ગોખ ગોખલો મિરાત વારસો, દોલત, પૂજા

વિરુદ્ધાર્થી

અજવાણું અંધારું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :
 - (1) ‘હેંદી મૂકી ચાલ્યું આજે ઘરનું એ અજવાણું એટલે કોણ?’

(A) પ્રકાશ	(B) ઘરનું અજવાણું	(C) દીકરી	(D) દીકરો
------------	-------------------	-----------	-----------
 - (2) નીચેનામાંથી ક્યું રૂપક દીકરીને લાગુ પડતું નથી?

(A) ઘરની અધીરાત	(B) ઘરનું અજવાણું	(C) ગોખનો દીવો	(D) ફાન્સ
-----------------	-------------------	----------------	-----------
 - (3) દીકરી જતાં સૌની આંખો કેવી થઈ ગઈ?

(A) કોરી પડી ગઈ	(B) ભીજાઈ ગઈ	(C) લાલ થઈ ગઈ	(D) ફાટી રહી
-----------------	--------------	---------------	--------------
 - (4) દીકરી ક્યાં જઈ રહી છે?

(A) ફરવા	(B) પ્રવાસમાં	(C) પિયરમાં	(D) સાસરે
----------	---------------	-------------	-----------
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) રંગોળીમાં પહેલાં જેવી ભાત હવે કેમ નહિ પડે?
 - (2) દીકરીને ઘરનું અજવાણું કેમ કહેવામાં આવે છે?
3. નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :
 - (1) દીકરી વિદાયની વેદના કાવ્યના આધારે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- લગ્નમાં દીકરીની વિદાયના પ્રસંગનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.
- દીકરીની વિદાયને લગતાં અન્ય ગીતો મેળવીને તેનું ગાન કરો.
- ઇન્ટરનેટની મદદથી તેને સાંભળો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- હુંફાળું-અજવાણું, દીવો-સીવો, રજવાણું-અજવાણું, ભાત-મિરાંત, પરવાણું-અજવાણું, જેવા અંત્યાનુપ્રાસવાળા શબ્દોથી કવિએ કાવ્યને સુંદર લય-માર્યું આપ્યાં છે તે સમજો.
- દીકરી એટલે ઘરનું અજવાણું, ગોખનો દીવો, ઘરની મિરાંત જેવાં મનભર રૂપકોથી કવિએ દીકરીની મહત્ત્વાની અનન્યતા સુંદર રીતે આલોખી છે તે જુઓ.
- દીકરીથી ઘર કેવું રોનકભર્યું અને ભર્યું-ભર્યું લાગે છે તે દર્શાવવા લેખકે ‘રજવાણું’નો સુંદર શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે જુઓ. આ શબ્દ પ્રાસસભર હોવા ઉપરાંત કેટલો અર્થસભર છે તેની ખાસ નોંધ લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણા સમાજમાં દીકરા અને દીકરી વચ્ચેનો બેદ હજુ પૂર્ણ સ્વરૂપે નષ્ટ થયો નથી. બેટી બચાવો, દીકરીને ભાણાવો, દીકરા-દીકરીને સમાન ગણો, દીકરી-વહુને સન્માન આપો, દીકરી એટલે સાપનો ભારો નહિ પણ તુલસીનો ક્યારો, દીકરી એટલે ઘરનો દીવો, દીકરી બે કુળ અજવાળો... વગેરે સૂત્રો દ્વારા લોક-જીવનના પ્રયાસ થાય છે. દીકરી વિશેની રાજ્ય અને રાષ્ટ્રકક્ષાએ વિવિધ યોજનાઓ પણ અમલમાં છે તે બધી વાતોથી વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.

- દીકરી વ્હાલનો દરિયો (પુસ્તક)
- ‘પાણીડાં ભરતી’તી, દોરડાંઓ કૂદતી’તી (કવિ - મુકેશ જોશી)
- ‘કેસરિયાણો સાફો’ (કવિ - અનિલ જોશી)
- ‘કાળજા કેરો કટકો ભારો’ (કવિ - દુલા ભાયા કાગ)

જેવા દીકરીની મહત્ત્વાની દર્શાવતા સંદર્ભો દ્વારા દીકરીનું ગૌરવ વધે તેવા વિચારો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી કન્યાઓનું સન્માન જળવાય તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

મહિલાલ હ. પટેલ
(જન્મ : 9-11-1949)

મહિલાલ હરિદાસ પટેલનો જન્મ મહિસાગર જિલ્લાના મોટા પાલ્વા ગામે થયો હતો. લુણાવાડા પાસેનું ગોલાના પાલ્વા તેમનું વતન છે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિભાગના વડા તરીકે નિવૃત્ત થયા છે. ‘પદ્મા વિનાના દેશમાં’, ‘સાતમી ઋતુ’, ‘કુંગર કોરી ઘર કર્યા’ અને ‘વિચ્છેદ’ તેમના કવિતાસંગ્રહો છે. ‘રાતવાસો’, ‘હેલી’, ‘બાપાનો છેલ્લો કાગળ’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘લલિતા’, ‘અંધારુ’, ‘તરસઘર અને કિલ્લો’, ‘અંજળ’ તેમની નવલક્ષયાઓ છે. ‘વૃક્ષાલોક’, ‘માટીવટો’, ‘કોઈ સાદ પાડે છે’, ‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’, ‘મલકની માયા’, ‘તોરણમાળ’ વગેરે તેમના નિબંધસંગ્રહો છે. ‘તરસી માટી’ તેમની આત્મકથા છે. ‘ધૂળમાં ઊડતો મેવાડ’ તેમની પ્રવાસકથા છે.

આધુનિક યંત્રયુગે સમગ્ર પ્રકૃતિને બદલ્યેલા જીવનમાં પ્રકૃતિના અભિન્ન અંગ એવાં પંખીઓની અવદશાનો ચિત્તાર આ નિબંધમાં છે. આજે પક્ષીઓની સંખ્યા ઘણી પાંખી થઈ ગઈ છે. લેખકને પોતાનાં ઘર, ગામ અને સીમમાં પોતે જોયેલાં અનેક પંખીઓના અવાજો, ખોરાક, વસવાટની જગ્યાઓનો ગાઢ પરિચય છે એ આ નિબંધમાંથી પમાય છે. માણસે વિકાસના નામે ઊભી કરેલ જીવનપદ્ધતિને કારણે પંખીલોકનું અસ્તિત્વ નામશેષ થઈ રહ્યું છે. એથી લેખક દુઃખી છે. માટે જ એ છેલ્લે પોતાની જાતને પૂછે છે, ક્યાં છે મારો પંખીલોક?

પૃથ્વી ઉપરના જીવનચકમાં પંખીઓનો પણ કેટલો મોટો ફાળો છે અને અનું અસ્તિત્વ ટકાવવું જરૂરી છે તે આ નિબંધમાં લલિત રીતે વર્ણવાયું છે.

છે, પંખીઓ હજ ગામ છોડીને- સીમખેતરો છોડીને ગયાં નથી. જોકે અમનાં આશ્રયસ્થાનો ઓછાં થઈ જવાથી એમનાં ટોળાં નાનાં થયાં છે ને ઊડાઊડ કે અવરજવર પાંખી પડી છે ખરી. આ કબૂતરો જ જુઓને ! નહિ તો ગામડામાં તો કબૂતરોનો પાર નહિ. એય હવે માંડ આઠદસના જૂથમાં જોવા મળે છે. ચબૂતરો તૂટવા સાથે એમનાં સહવાસ સ્થળો બદલાયાં છે. પેલાં દેશી નબિયાંવાળાં બજ્બે પડાળિયાં મોટાં ઘર હવે ક્યાં રહ્યાં છે ? શિયાળામાં આ ઘર-પડાળે ને વચ્ચા મોભારે કબૂતરોનાં જૂથ મીઠો તડકો માણતાં- રસાણે ચઢેલાં - દેખાતાં. મના એ સહચાર સાંજસવારોમાં તોફાનમસ્તીવાળા રહેતા હતા. ઘરના કરામાં અને એનાં પડાળ-ભીતોના વચ્ચગાળામાં રહેતાં કબૂતરો હવે જૂનાં ઘર તૂટતાં બેઘર બન્યાં છે જાણો ! ‘ધાબાવાળાં’ પાકાં મકાનોમાં જાણે કબૂતરોને બેસવાની સગવડ નથી, ત્યાં વસવાની તો વાત જ ક્યાં ! ફળિયે જુવાર-બાજરીની ચણ નાખનારા દાદા, વૃદ્ધ વડીલો ગયા એટલે ફળિયાં પંખીઓથી હવે છલકતાં નથી. અરે, એવાં ફળિયાં જ ક્યાં છે - જેની પડસાળોમાં પાણીની ઢીબો અને ચણાનાં પાત્રો લટકતાં હોય ! પડસાળો ગઈ ને ઢીબોય ગઈ. અરે, કૂવાય જૂના થયા ને પડચા કે પુરાયા - કબૂતરો ક્યાં જઈને વસે? ત્યારે તો કૂવાની ભીતરી બખોલોની ઠંડકમાં એ નમણાં-નાજુક પારેવાં ઘૂઘૂ કરીને પ્રેમમંત્ર ઘૂંટ્યા કરતાં હતાં. હવે તો પાણી માટે ‘બોર’, હેન્ડપંપ કે ‘સબમર્સિબલ પંપ’ આવી ગયાં છે. ચકલીને નહાવાય પાણી ખોળવું પડે છે ને સંકોચશીલ હોલો-હોલી તો સૂનમૂન બેસી રહે છે. જ્યાં ત્યાં પાણી અને મનગમતી ચણ હતી તે હવે નથી રહ્યાં. ‘મારા વાડામાં બોલે બુલબુલ’ ગાનારા કવિ પણ હવે ક્યાં રહ્યા છે !

ગામ તૂટ્યું ને વૃક્ષો કપાયાં. સીમનાં વૃક્ષોને નહેરનાં પાણી લાગ્યાં તે એય સુકાયાં. જાડમાં ‘લાકડું’ જોનારા લોકો વધ્યા. ગામ ઉઘાંનું પડી ગયું. લેલાંનાં ટોળાં તો ઘર-વાડાથી લઈને સીમ વગડો માથે લઈને હજ્યું કલકલાટ કરી મૂકતાં ઊડે છે. પણ ચકલી-હોલા ઘટી ગયાં છે. અરે, ચિકચિકાટ કરી મૂકતી પીળી ચાંચવાળી કથાઈ-કાળી કાબરોય ઓછી દેખાય છે.. ચોટલા કાબર પણ ઘટી છે. હા, કાગડા છે. પણ ચરાના વડ ઉપર એમની સભાઓ હવે ભરાતી નથી. એકસામટા બેગા થયેલા કાગડા કદીક જ જોવા મળે.... એવી સંખ્યામાં એ કાકા કરતા ટોળે વળતા જ્યારે કોઈ ‘કાગડાનું શબ’ - જોતા. અમે કહેતા ‘કાગડા લોકાચારે’ મળ્યા છે. હવે એકસામટા કાગડાઓને લોકાચારે જતા જોવાનું સરળ સહજ કે હાથવગું નથી રહ્યું. ફળિયાની કોર ઉપર

ଓଭେଲି ବକମଲିମଡ଼ି ଉପର ସାଂଜେ ଚକଳିଆଁ ଚିଚ୍ଚିନା କୋହରାମ ସାଥେ ଭେଗୀ ଥତି. ନଦୀକାଂଠାନାଂ ଖେତରୋମାଂ ଫରୀନେ ସୁଡାଓଁ ପାଦରନେ ଲିମଡେ ମୁକାମ କରତା. ମହାଦେଵ ପାସେନୀ ଆଂବଳି ଉପର କାବରୋ ରାତ ଗାଣବା ମଣତି. ଜାଣେ ପଂଖିଆଁଏ ଝାହିବାଂ ବହେଂଚି ଲିଧାଂ ହତାଂ ! ଏ ଵୃକ୍ଷୋ କପାର୍ଦ ଜତାଂ ପଂଖିଆଁ ନୋଧାରାଂ ଥଈନେ ଉଠି ଗ୍ୟାଂ ଛେ. ଗାମ ପଂଖିଆଁନା କଲରବୋଥୀ ସ୍ଵାଭାବିକ ଲାଗତୁ ହତୁ. ହବେ ଵଧୁ ସମୟ ସୂନମୂନ ଲାଗେ ଛେ. ସୀମମାଂଥି ସାଂଜେ ଵାଢାନୀ କଣାଳୁଆଁ ଉପର ଉଠି ଆଵତା ନେ ରାତ ଗାଣତା ମୋର ହବେ କ୍ୟାଂ ଜତା ହଶେ? କଣାଳୁଆଁ ତୋ ଲାକଡ଼ାଂ ଥଈ ଗଈ ଛେ. ଗାମ ଟହୁକାଆଁ ବିନା ପଣ ମଜାମାଂ ରହେତୁ ହଶେ? କେମ କରୀନେ? ରାମ ଜାଣେ !

ହା, ଖେତରୋମାଂ ହଜୁ ଟିଟୋଡ଼ିଆଁ ଵକ୍ତି ତି ଵକ୍ତି ତି ରଟତି ଜ୍ଞାତରନୀ ଆଶା ବଂଧାଵେ ଛେ. ପଣ ତଣାଵନାଂ ପାଣୀ ସାଥେ କମଣ ତୋ ଗ୍ୟାଂ, ସାଥେ ପେଲି ଜଣକୁକିଆଁଥେ ଖପି ଖୁଟୀ !

ଘର ପାସେନୀ ଟେକରିଆଁନାଂ ତେତର ଛେକ ଵାଡା ସୁଧି ଆବି ଜତାଂ, ନେ ଜରାକ ଅବାଜ ଥତାଂ ଫୁରୁକ କରତାଂ ଉଠିନେ ଅମନେ ଛଣାଵି ଦେତାଂ. ବଂଦୁକମାଂ ତୁପରନା ଦାଶା ଭରୀନେ ବାପୁ ତେତରନୋ ଶିକାର କରତା - ଏମ ଦାଦା ଵାତୋ କରତା. ହବେ ତୋ ଛେକ ଖେତରୋମାଂ ଜାଉ ଛୁ ନେ ଟେକରିଆଁ ପାସେନାଂ ଵାହିପାନ ଫିଙ୍କେସୁନ୍ ଛୁ ତ୍ୟାରେ ଭାଗବା ମଣେ ଛେ ଏକାଦ-ବେ ଗଭରୁ ତେତରୋ ! ତ୍ୟାରେ ତୋ ସବାରେ ସୀମନୀ ଵାଟେ ‘ଲୋଟୋ ଢୋଣବା’ ନୀକଣତା ଅନେ ଵନଲାବରୀନା ଅବାଜେ ମନନେ ଭରୀ ଦେତାଂ. ମରଧିଥି ଜରାକ ନାନୀ ଏବି ଵନଲାବରୀ-ଏନାଂ ପୀଇଂ ପରନାଂ ଟ୍ୱକାନ୍ତି ଭାତ-ଜୋଵାନୀ ତାଲାବେଳି ରହେତି. ଵନଲାବରୀ ନନ୍ଦି ପେଢ଼ିନେ ତୋ କାଗଣମାଂ ଚିତ୍ର ଦୋରିନେ ବତାଵବୀ ପଡ଼ଶେ ଏମ ଲାଗେ ଛେ. ଅରେ, ଏକବିଜ୍ଞା ବିନା ଝୁରୀ ଝୁରୀନେ ମରୀ ଜତା- ହମେଶାଂ ଯୁଗଳମାଂ ଜ ରହେତା-ସାରସ ହବେ ବିରଳ ଥତାଂ ଜାୟ ଛେ. ତ୍ୟାରେ ତୋ ଅମାରାଂ ଖେତରୋମାଂ ଅମେ କାମ କରତାଂ ହୋଇଅେ ଅନେ ଥୋଡ଼କ ଦୂର ଆ ସାରସବେଳିଆଁ ଚରତି ହୋୟ-ଗଭିତ କରତି ହୋୟ. କେଟକେଟଳାଂ ଯୁଗଲୋ ହତାଂ-ତୁଡ଼ କେ ଆକାଶ ଭରାଈ ହତୁ ! ଏମନୀ ଲାଂବୀ ଡୋକ ଆଗଣ ଅନେ ଏବା ଜ ପାଇଛନ ବେଚାତା ଲାଂବା ପଗ... ବେ ମୋଟି ପାଂଖୋ - ଅମନେ ତୋ ଏ ଉଡ଼ତାଂ ବିମାନୋ ଲାଗତାଂ. ଏମନା ମଧୁର ରଣକିଦାର ଅବାଜେ ତୋ ରାତ୍ରିନା ପ୍ରହରେପ୍ରହରେ ମହିସାଗରନା କାଂଠାଥି ସଂଭଣାୟା କରତା. ହବେ ତୋ ଚାରେ ଦିଶାନୀ ସୀମ ଫରତାଂ ଏକାଦବେ ସାରସବେଳି ମାଂ ଜୋଵା ମଣେ ଛେ. କ୍ୟାଂ ଗ୍ୟାଂ ଏ ମହାକାବ୍ୟ ଯୁଗନାଂ ଝାଷିମୁନିଆଁନେ ପଣ ପ୍ରିୟ ଏବାଂ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ପ୍ରେମାଣ ପଂଖିଆଁ !

ଖେତରୋନା କ୍ୟାରାଓମାଂ ପାଣୀ ଫରେ ଛେ ତ୍ୟାରେ ଥୋଡ଼ାଂ ଫେଂକ ଅନେ ବଗଲାଂ ଆବି ବେସେ ଛେ. ଲଣଣି ଥୟେଲାଂ ଖେତରୋମାଂ ଦୀଵାଣିଧୋଡ଼ାଓଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତି ହଲାବତା ତୁଡ଼ ଛେ. କାଣିଯାକୋଶି ପଣ ଫିଣିଯେଥି ଖେତର ସୁଧି ଆଂଟାଫେରୋ ମାରତୋ ତୁଡ଼ ଛେ. ଜାଣେ କଶାକନ୍ତୁ ‘ସୁପରବିଜନ’ କରତୋ ରହେ ଛେ ଏ. ହଜୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତିନୀ ସଣୀ ହଲାବତା ପତରଂଗା ହବାମାଂ ସେଲ୍ଲାରା ଲେ ଛେ. ନେ ଉଡ଼ତାଂବେତ ପୀଇଂନାଂ ଅଂଦରନା ରଂଗୋଥି ଆଭନେ-ସୀମନେ ଛାଂଟି ଦେତାଂ ଚାସ ବିଜଣିନୀ ତାରଲାଈନୋ ଉପର ମୂର୍ଗା ମୂର୍ଗା ବେସି ରହେ ଛେ. କ୍ୟାଂକ କଲକଲିଯୋ ତାରଖରେ ବୋଲେ ଛେ. ଶରଦ ଉତ୍ତରତାଂ କଂସାରା ବୋଲେ ଛେ ପଣ ଦେଖାତା ନଥି. ତ୍ୟାରେ ତୋ ଧୂଣିଯା ନେଣିଯାମାଂ ହୁଣହୁଣ ଚଣତାଂ ରହେତାଂ.. ହବେ ତୋ ଏନାଂ ଦର୍ଶନ ପଣ ଦୂର୍ଲଭ ଥ୍ୟାଂ ଛେ. ହା, ସବାରମାଂ ଦରଜା ଅନେ ବୁଲବୁଲ ସଂଭଣାୟ ଛେ. ପଣ ଦୈଯତନା ଜୀଙ୍ଗା ଟହୁକା ଭାବ୍ୟେ ଜ ସଂଭଣାୟ ଛେ. କ୍ୟାଂକଥି ଜୀଙ୍ଗୁ ତୀଙ୍ଗୁ ଟହୁକତାଂ ଶକ୍କରଖୋର ଫୁଲୋ ଶୋଧତାଂ ଆବେ ଛେ. କହେ ଛେ କେ ବିଲାଯତି ଖାତରୋ ଅନେ ବିଲାଯତି ଦଵାଆଁ ଖେତରୋମାଂ ଵପରାଵା ମାଂଙ୍କାଂ ନେ ଜ୍ଵରଜୁତୁ ଘଟିବା ମାଂଙ୍କାଂ ତ୍ୟାରଥି ପଂଖିଆଁନୁ ପର୍ଯ୍ୟାଵରଣ ପଣ ଜୋଖମାୟୁ ଛେ. ସାଚି ଵାତ ଛେ. ଜମୀନନେ ଵଣଖେଜ୍ୟେ ପୋଚି ଚାଖତାଂ ପେଲାଂ ଜମୀନଖେଜ୍ୟେ ଅଣସିଯାଂୟ ନଥି ବଚ୍ୟାଂ ! ଜେରୀ ଦଵାନୋ ପଟ ତୋ ଅନାଜନେୟ ଲାଗ୍ୟୋ ଛେ ନେ ହବାନେୟ ! ଜାଣେ ରଘ୍ୟାଂ-ସର୍ବ୍ୟାଂ ପଂଖିଆଁ ଉଦାସ ଆଂଖେ ଜୋତାଂ ଜୋତାଂ ଆପଣନେ ‘ଖମୈୟା’ କରିବାନୁ କହେ ଛେ ! ପଣ ଯଂତ୍ରୋ ଆଗଣ ହବେ କଲରବୋ ଜାଣେ ସଂଭଣାତା ନଥି.

ଗୀଧ-ସମତୀ-ଧୂଵଡ-ଚୀବରୀ ପଣ କେତରୋନୀ କଣାଳୁଆଁ ପାଂଖି ପଡ଼ତାଂ ମୂର୍ଗାଵାଂ ଲାଗ୍ୟାଂ ଛେ. ହୋଲୋ-ଚକଳି-କାଗଡ଼େ ମାଣା ମାଟେନୀ ଜଗା ଶୋଧିବା ବାଵରାଂ ଲାଗେ ଛେ. ଥୋଡ଼ାଂ ଜାଇ ଛେ ନେ ଏମାଂ କାଣେ ଉନାଣେ ମୀଠୁ ବୋଲତି କୋଯଳ ହଜୁ ସଂଭଣାୟ ଛେ - ଏନା ଅବାଜମାଂ ବେଦନା ପଣ ହବେ ଛେ ନେ ଥୋଡ଼ି ଚୀମକି ପଣ ! କ୍ୟାରେକ ଜ ଜୋଵା ମଣତୁ ଲକ୍କଡଖୋଦ ହଜୁ ମାରୀ ଲିଲିଇମ ଛାତିମାଂ ଚାଂଚ ମାରିବା ଛେ.. ହୁ ମନେ ପୂଛୁ ଛୁ - ‘କ୍ୟାଂ ଛେ ମାରୋ ପଂଖିଲୋକ?’

(‘ଭୁଂସାତା ଗ୍ରାମ୍ୟିତ୍ରୋ’ମାଂଥି)

ଶବ୍ଦ-ସମଜୂତୀ ସମାନାର୍ଥୀ/ଶବ୍ଦାର୍ଥ

ଚବ୍ଦୁତରୋ ପକ୍ଷୀଆଁନେ ଦାଶା ଚଣିବାନୀ ଜଗ୍ୟା ମୋଭାରୋ ଛାପରାନୋ ମୋଭଵାଣୀ ଭାଗ ଫିଣିଯୁ ମହୋତ୍ତଳୋ, ଶେରୀ

પડસાળ ધરનો આગળનો ભાગ, ઓસરી સીમ ખેતર કે ગામની હદ, તે ભાગની જમીન કોહરામ ધમાલ, અવાજ કણજી એક જાતનું વૃક્ષ વિરલ દુર્લભ લણાણી પાક કાપવો સેલારા લેવા ફરવું, વિચરવું નેળિયું સાંકડી ગલી, સાંકડો રસ્તો બાવરું બેબાકળું, આકુળવ્યાકુળ લોટો ઢોળવા જવું કુદરતી હાજ્તે જવું

વિરુદ્ધાર્થી

સગવડ અગવડ મનગમતું આણગમતું પોચું સખત

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

જેનું ધર નથી તે બેધર બેડચા વગરનું વણાખેડું ધરના આગળનો ભાગ પડસાળ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કબૂતરો બેધર બન્યાં છે, કારણ કે...

(A) જૂનાં દેશી નળિયાવાળાં ધર તૂટ્યાં છે.	(B) ધાબાવાળાં મકાનો તૂટ્યાં છે.
(C) નવા કૂવા બનતા નથી.	(D) નવાં મકાનો તૂટ્યાં છે.
- (2) ફળિયાં હવે પંખીઓથી છલકાતાં કેમ નથી ?

(A) ચાણ નાખનારા વૃદ્ધ વડીલો રહ્યાં નથી.	(B) ફળિયામાં હવે ફટાકડા ફૂટે છે.
(C) પંખીઓ પરદેશ ચાલ્યાં ગયાં છે.	(D) કર્કશ અવાજ કરનારાં મશીનો આવી ગયા છે.
- (3) વક્ત્વી તી... વક્ત્વી તી રટ્ટી ટીટોડીઓ આપણાને શો સંદેશા આપે છે?

(A) હવે ગમતી નથી.	(B) અકળાવે છે.
(C) મૃત્યનો સંદેશો આપે છે.	(D) જીવતરની આશા બંધાવે છે.
- (4) ‘સારસ’ માટે નીચેનામાંથી કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?

(A) તે હંમેશાં યુગલરૂપે જ રહે છે.	(B) લેખકને તો એ ઊરતાં વિમાનો લાગે છે.
(C) મધુર રણકદાર અવાજ ચાત્રિના પ્રહરે પ્રહરે સંભળાવે છે.	(D) જમીનને વણાખેઝે પોચી રાખે છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પંખીઓનું પર્યાવરણ કેમ જોખમાયું છે ?
- (2) ગામ કેમ હવે સૂનમૂન લાગે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) જુદાં જુદાં પક્ષીઓની વિશેષતા તમારા શબ્દોમાં લખો
- (2) પક્ષીઓની સંભાળ તમે કઈ રીતે લેશો? પાઠના આધારે સમજાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને યાદ હોય એટલાં પક્ષીઓનાં નામની યાદી બનાવો. એને તમારા મિત્રની યાદી સાથે સરખાવી, આ પક્ષીઓનો પરિયચ મેળવો.
- લાલસિંહ રાઓલ, જ્યમલ્લ પરમાર, બંસીધર શુક્લ, મીનપિયાસી જેવા લેખકોનાં પક્ષીઓ વિશેનાં પુસ્તકો મેળવી, પક્ષીઓ વિશે જાણો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘જાડમાં લાકું જોનારા લોકો વધા’

‘લાકું જોનારા’ આ બે જ શબ્દોથી, લાઘવથી લેખક કેવી સરસ રીતે માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિને, એક ગંભીર બાબતને મૂકી આપે છે તે નોંધો.

● અહીં એક તરફ લેખક, ‘કાગડાઓની સભા ચરાના વડ ઉપર હવે ભરતી નથી’, ‘ગામ ટહુકા વિના પણ મજામાં રહેતું હશે?’ જેવાં લખિત વાક્યોથી વાચ્યકને આનંદવિહાર કરાવે છે તો બીજી તરફ ‘પતરંગા હવામાં સેટ્લારા લે છે’, ‘હુદ હુદ ચણતા રહેતાં’ જેવા શબ્દપ્રયોગોથી ગ્રામવાતાવરણને તાદેશ કરી દે છે.

- ગ્રામસંસ્કૃતિને આબેહૂબ વર્ણવવા લેખકે નીચે જેવા કેટલાય તળપદા શબ્દો વાપર્યા છે તેની ખાસ નોંધ લો :

- પડાળિયાં	- નેળિયાં	- મોભાર	- પડસાળ
- કરો	- કોહરામ	- ઠીબા	

અભયારણ્ય કે પ્રાણી - પક્ષી સંગ્રહાલયો કે પુસ્તકોમાં ભાગ્યે જ જેવા મળતાં પક્ષીઓ જેવાં કે ટીટોડી, વનલાવરી, ઢેંક, કાળિયોકોશી, દીવાળી ઘોડાઓ, પતરંગા, કલકલિયો, કંસારા, શક્કરખોર, નાચણા, કાકડિયો કુંભાર જેવાં પક્ષીઓનો ઉલ્લેખ કરી લેખકે એક ભુલાઈ જતી પણ અજાયબ સૃષ્ટિ ઊભી કરી દીધી છે તે પારખો.

● વિવિધ પક્ષીઓની ખાસિયત, એમની ઓળખ લેખકે એક-બે શબ્દોના પ્રયોગથી કેવી સરસ રીતે આપી છે તે લાઘવની કળા જુઓ.

- નમણાં નાજુક પારેવાં	- આંટાફેરા મારતો કાળિયોકોશી
- સંકોચશીલ હોલોહોલી	- મધુર રણકાદાર અવાજોવાળી સારસ બેલડીઓ
- ગભરુ તેતરો	
- પૂછડી હલાવતા દીવાળી ઘોડાઓ	- પૂછડીની સળી હલાવતા પતરંગા
- ટહુકતાં શક્કરખોર	- ચંચળ નાચણા
- વાડ-જાડમાં લપાતાં કરકડિયા કુંભાર	

શિક્ષકની ભૂમિકા

બદલાતા સમયમાં મનુષ્ય પોતાનાં સુખ-સગવડ વિશે સતત વિચારે છે; પરંતુ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તરફની બેદરકારી દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે.

પરોઢમાં ઊઠે ત્યારથી તે રાત્રે સૂર્ય જાય ત્યાં સુધી મનુષ્યને પહેલાંના સમયમાં પક્ષીઓનો સહવાસ રહેતો હતો. આપણો દેશ ગામડામાં વસેલો અને ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી મનુષ્યજીવન પક્ષીઓ સાથે જોડાયેલું હતું. પક્ષીઓ જ સવારે કૂડકે કૂકથી ઉઠાડે, પક્ષીઓ જ સાપ કે અન્ય જેરી જનાવરથી ચેતવે. આવનારી મુશ્કેલીઓની આગોઠારી જાણ કરવાનું કામ પણ પક્ષીઓ કરતાં હતાં. સમાચારની આપ-લો પણ પક્ષીઓના માધ્યમથી થતી - તે બધું હવે ભૂતકાળ બની ગયું છે. મોટાં શહેરમાં રહેતા બાળકને પાંચ પક્ષી ઓળખવામાં પણ તકલીફ પડે તે વાસ્તવિકતા સ્વીકારવી રહી. પક્ષીઓ માનવજીવન સાથે જોડાયેલાં છે. કેટલીક બાબતોમાં પરસ્પરાવલંબી પણ બની શકે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

એકમમાં રજૂ થયેલ પક્ષીઓનાં નામ, તેમનો દેખાવ, તેમની ટેવો, તેમની વિશિષ્ટતાઓ વગેરેથી વિદ્યાર્થીઓને પરિચિત કરવા. વિશ્વની પ્રાકૃતિક સુંદરતામાં પક્ષીઓનો ખૂબ મોટો ફાળો છે તે વાતથી માહિતગાર કરવા.

મનુષ્યની જીવનશૈલી ભલે બદલાઈ છે, તોપણ પક્ષીઓ, પશુઓ, પ્રાણીઓ વિશે વિચારવું અને તેમની સાથેની આપણી આત્મીયતા નિભાવવી તે વિચારનું વિદ્યાર્થીઓમાં વાવેતર કરવું.

સંકલિત

લોકગીતમાં સમગ્ર પ્રજાસમૂહની ભાવનાઓનું નિરૂપણ થતું હોય છે. આ લોકગીતમાં હરિને પોતાના ઘરે પધારવા માટેનું ભાવાત્મક નિમંત્રણ છે. હરિ પોતાના ઘરે પધારે તો તેમના માટે કેવી કેવી સુંદર આગતા-સ્વાગતા કરશે એનું વિગતસભર વર્ણન છે. હરિના આગમનથી લઈને તેમની દૈનિક કિયાઓ હોશપૂર્વક કરવાનો ભક્તનો મનોરથ છે. આ સધણું કરવામાં હૃદયનો ઉમળકો અનુભવાય છે. પ્રભુ તરફનો પ્રેમ અને સત્કારનો આનંદ આ લોકગીતમાં રજૂ થયો છે.

શેરી વળાવી સજજ કરું, ઘરે આવોને,
આંગણિયે વેરું કૂલ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
ઉતારા આપીશ ઓરડા, ઘરે આવોને,
મેડીના મોલ જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
દાતણ આપીશ દાડમી, ઘરે આવોને,
કરેણી કંબ જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
નાવણ આપીશ કુંડીયું, ઘરે આવોને,
નદીયુંનાં નીર જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
ભોજન આપીશ લાપસી, ઘરે આવોને,
કઠિયેલાં દૂધ જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
મુખવાસ આપીશ એલચી, ઘરે આવોને,
પાન બીડલાં દૈશ પચાસ, હરિ ! ઘરે આવોને.
રમત આપીશ સોગઠાં, ઘરે આવોને,
પાસાની જોડ જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.
પોઢણ આપીશ ઢોલિયા, ઘરે આવોને,
હીંડોળા ખાટ જ દૈશ ! હરિ ! ઘરે આવોને.

- શેરી વળાવી

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

સજજ સજીને તૈયાર કરેલું નીર પાણી કઠિયેલ કઠાયેલું, ઉકાળેલું હીંડોળાખાટ જૂલવાનો હીંચકો

તળપદા શબ્દો

દૈશ આપીશ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ભગવાન માટે ભક્ત આંગણાને કેવી રીતે શોભાવશે?

(A) રંગોળી દોરવા માગે છે.	(B) કૂલો વેરવા માગે છે.
(C) રેતી પથરાવવા માગે છે.	(D) પાંડાં વેરવા માગે છે.
- (2) આ લોકગીતમાં હરિને ભોજનમાં શું આપવાનું કહેવાયું છે?

(A) લાપસી	(B) ખમણ	(C) કઠિયેલા દૂધ	(D) શીરો
-----------	---------	-----------------	----------

- (3) આ કાવ્યમાં કઈ રમતનો ઉલ્લેખ થયો છે?
- (A) કબડી (B) ખો-ખો (C) સોગઠાં (D) કિકેટ
- (4) હરિને સૂવા-બેસવા માટે કઈ વ્યવસ્થા નીચેનામાંથી કરવામાં આવી નથી ?
- (A) ઢોલિયાની (B) હીંગોળાની (C) ખાટની (D) બાજથ

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણા વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) હરિને ભોજનમાં શું-શું પીરસવામાં આવશે તે જણાવો.
- (2) શેરીને વાળીને સજજ શા માટે કરવામાં આવે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) ભક્ત ભગવાનને શું શું આપવાની તૈયારી બતાવે છે તે ગીતના આધારે લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા ઘરે મહેમાન આવવાના હોય એ વખતે ઘરમાં કેવી કેવી તૈયારીઓ કરો છો એની યાદી બનાવો. ખાસ પ્રકારના મહેમાન આવવાના હોય ત્યારની તૈયારીમાં શો તફાવત હોય છે એ લખો.
- નિમંત્રણમાં વિવિધ રીતે સ્વાગત કરવાનું વર્ણવાયું હોય એવાં લોકગીતો મેળવીને નોંધો.
- તમારી શાળામાં આવનાર મહેમાન માટેની આમંત્રણ પત્રિકાનો નમૂનો તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘.....ને’

આપણા સાહિત્યમાં લોકગીત સહજ ભાવ-અભિવ્યક્તિ માટે રચાતાં હતાં. સંસારની ખટમધુરી વાતો કે રાધાકૃષ્ણાની વાતો એનું વિષયવસ્તુ બનતું. આ ગીતો રાગને કારણે શ્રવણમધુર તો રહ્યાં જ છે, પણ ક્યારેક કોઈ એક શબ્દ એના નાદમાધુર્યમાં મહત્વનો ફાળો આપી જતો હોય એવી ઘણી રચનાઓ થઈ છે. અહીં નાદમાધુર્યમાં ‘ને’નો ફાળો નાનોસ્કૂનો નથી તે સમજો.

- કવિએ ‘દઈશ’ને બદલે ‘દેશ’ વાપરીને તથા ‘શેરી સજજ કરું’, ‘ઉતારા આપીશ ઓરડા’, ‘મેડીના મોલ’, ‘નદીયુંના નીર’થી વર્ણાનુપ્રાસ રચી આ રચના યાદગાર અને ચિરંજીવ બનાવી છે.
- ‘અતિથિ દેવો ભવ’ એ આપણી સંસ્કૃતિ છે, વળી અતિથિ હરિ હોય તો પૂછવું જ શું? અતિથિનું આતિથ્ય કેવી કેવી રીતે થાય છે એ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

લોકો દ્વારા રચાયેલું, લોકો માટે અને લોકો થકી ગવાતું ગીત એટલે લોકગીત. જેમાં તત્કાલીન સમાજનું, લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ જીલાયેલું જોવા મળે છે.

ભારતીય પરંપરા મુજબ થતી આગતા-સ્વાગતા, સુવિધા, માન-સન્માન અને ગમતી દરેક બાબત હરિ માટે રજૂ કરવાની પૂર્વતૈયારી દર્શાવી પ્રભુ(હરિ)ને આવકારતા ભક્તની ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિભાવના જીવનની દિનચર્યા સાથે સુપેરે જોડાઈ છે.

ઈશ્વર માટેનાં કાળજી અને પ્રેમ વ્યક્ત થયાં છે તે સ્પષ્ટ કરવું. જે સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે બધું ઈશ્વર માટે અર્પણ કરવાની ભાવના ઈશ્વરને હૃદયપૂર્વક આવકાર આપે છે તે જણાવવું. સ્વચ્છતા ઈશ્વરને પણ પ્રિય છે તેથી આપણી આસપાસ સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવા વિદ્યાર્થીઓને અનુરોધ કરવો.

પ્રકાશ આમટે

(જન્મ : 29-12-1948)

પ્રકાશ બાબા આમટે. મહારાષ્ટ્રનું આનંદવન એમનું વતન. પોતે વ્યવસાયે ડોક્ટર છે. ‘લોક બિરાદરી પ્રકલ્પ’ નામની સંસ્થા દ્વારા લોકસેવાનાં કાર્યો કરે છે. ‘પ્રકાશ વાતા’ (Path ways of light) તેમની આત્મકથા છે. ‘રાનિભીત્ર’ પ્રાણીઓ સાથેના અનુભવોનું પુસ્તક છે. તેમનાં કાર્યો પરથી ફિલ્મ તૈયાર થયેલી છે. તેઓ ‘પદ્મશ્રી’ અને ‘મેગ્સેસ એવોર્ડ’થી સન્માનિત થયેલા છે.

લેખકનો ઉંડો પ્રાણીપ્રેમ આ કૃતિમાં વ્યક્ત થયો છે. મૂળ મરાઈમાં લખાયેલી અનુભવ કથાના ‘પ્રકાશની પગદંડીઓ’ એવા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. અહીં હેમલક્સા પ્રકલ્પના અનુસંધાને વિવિધ અનાથ અને બીમાર પ્રાણીઓની સારવાર કરતાં તેમાંથી ઉભું થયેલું પ્રાણીઓનું સુંદર ‘ગોકુળ’ આકર્ષક રીતે વર્ણવાયું છે. લેખકની સરળ ભાષામાં બબલી, કાળું, હરણાનું બચ્ચું, બિસકોલી, ચિત્તો, રીંધ, નીલગાય, શિયાળ, ઝરખ, મોર, સાપ વગેરેનાં પ્રેમભર્યાં સંબંધનાં ચિત્રો રોચક રીતે રજૂ થયાં છે. લેખકનો પ્રાણીપ્રેમ વનવાસી બાળકોને પ્રાણીપ્રેમી બનાવે છે. વાચકમાં પણ પ્રાણીપ્રેમ જગાડે છે. લેખક પ્રાણીઓની સંભાળ અંગે જાણકાર નહોતા, પરંતુ પ્રેમને કારણો બધું શીખી શક્યા એ ખૂબી સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. માનવ અને પશુપંખીનું સહઅસ્તિત્વ કેવું નિકટ, પ્રેમભર્યું અને સહજ બની શકે તે પ્રાણીઓના ‘ગોકુળ’માં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આખું વર્ણન સહજ એટલું જ આકર્ષક છે.

આ બધાં કામની શરૂઆત થઈ તે હેમલક્સા પ્રકલ્પ શરૂ થયા પછી બનેલા એક પ્રસંગને કારણે. હેમલક્સાનો પ્રકલ્પ શરૂ થયે પાંચ-છ મહિના થયા હશે. વાંદરાના બચ્ચાને લઈને સ્થાનિક લોકો જતા હતા. ‘એને બદલે અનાજ આપીશું’ એમ કહું એટલે એ લોકોએ બચ્ચું અમને આપ્યું.

બચ્ચાને અમે અમારા ઘરે લઈને તો આવ્યાં, પણ એને ઉંઘેરવાનું શી રીતે એની અમને ક્યાં ખબર હતી? શરૂઆતમાં મિલ્ક પાઉડરનું દૂધ ડ્રોપરવાળી શીશીથી એને પિવડાયું. એ વખતે એણે એ દૂધ પીધું. પછી એને ને અમને ફાવી ગયું. એ અમારી જ ઝૂંપડીમાં સતત અમારી સાથે જ રહેતું. એ બચ્ચું માદા હતું, એટલે એનું નામ ‘બબલી’ રાખ્યું. બબલી અમારા પ્રાણી અનાથાલયની પહેલી સભ્ય.

એ વખતે અમારે ત્યાં ‘કાળુ’ નામનો એક દેશી કૂતરો હતો. એ સતત મારી સાથે રહેતો. બબલી બહુ નાની હતી. ક્યારેક તે મારા ખબા પર બેસતી. ક્યારેક અમારાં શાંતાબાઈના પગની પિંડીએ વળગીને એમની સાથે આખા ઘરમાં ફર્યા કરતી. હું એને ક્યારેક કૂતરાની પીઠ પર બેસાડતો અને ‘એને ત્યાં રહેવા દેજો’ એમ કહેતો. પહેલાં એને એ વાત વિચિત્ર લાગતી. પણ પછી એટલી બધી આદત પડી કે બબલી એને પોતાની જવાબદારી લાગતી. અમે ફરવા જઈએ ત્યારે સાથે આ કાળુ રહેતો અને બબલી એની પીઠ પર બેઠેલી હોય જ. વાંદરું એ પ્રાણી જ એવું કે ઠરીને બેસે નહિ. બબલી વચ્ચે જ કોઈક ફળ ખાતી, એને ઝડ પર ચડી જવાનો તુક્કો આવતો એટલે એ કાળુની પીઠ પરથી ફૂદીને જતી રહેતી. પણ કાળુને એ બાબતે કોઈ વાંધો ન હતો. ઊલટું, એ પાછી આવીને એની પીઠ પર બેસે ત્યાં સુધી તે રોકાઈ રહેતો.

એક વાર કોઈકે અમને હરણનું સાવ નાનકડું બચ્ચું લાવી આપ્યું. શરૂઆતમાં એ બહુ જ બાવરું બની ગયું. માના સ્પર્શથી એને જેવી સલામતી લાગે એવું કંઈ અહીં ન લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ અમે થોડું વિચાર્યું કે જન્મ વખતે તો બચ્ચાની આંખો બંધ હોય છે. પછીના ચાર-આઠ દિવસ એ બંધ જ રહે છે. પછી તે માને શી રીતે ઓળખે છે? એમ હોય છે કે મા એમની પાસે આવે એટલે એમના શરીરનો પાછળનો ભાગ ચાટતી હોય છે. એ સ્પર્શ ધ્યાનમાં આવે એટલે આ બચ્ચાં એમની સામાન્ય કિયાઓ કરે છે. દૂધ વગેરે પીએ છે. અમારાં ધ્યાનમાં આ આવ્યા પછી અમે પણ એવું જ કરવાં લાગ્યાં. પાછળનો ભાગ ખંજવાળીએ એટલે એ બચ્ચું અમારા હાથ પર બધી કિયા પતાવતું. અમારી આ યુક્તિનો ઉપયોગ આ પ્રાણીઓ અમારે ત્યાં ગોઠવાય તેમાં થયો. બે-ગ્રાણ દિવસમાં વાસ અને સ્પર્શનો પરિચય થાય એટલે બચ્ચાં સામે ચાલીને જાતે દૂધ પીતાં.

અમારા વિસ્તારમાં ‘દેવખાર’ તરીકે ઓળખાતી બિસકોલીઓ ઘણી. પણ અમારી શાળાનાં ભાગકોય આ

બિસકોલીઓને મારતાં ધીમે ધીમે અમે એ બાળકોને જ આ પ્રાણીઓની સંભાળ રાખવાનાં, તેમને ખવડાવવાનાં કામ સૌંપવાં લાગ્યાં. એમાંથી એ બાળકોને પણ પ્રાણીઓનો પ્રેમ મળ્યો. પ્રાણીઓના શિકાર બંધ થયા.

પાકા ઘરમાં રહેવા આવ્યાં પછી બે ઘરોની વચ્ચે જે જગ્યા હતી એ બંને બાજુથી બંધ કરીને એમાં અમારી પાસેનાં પ્રાણીઓ રાખવાની અમે શરૂઆત કરી. આ જગ્યા પસંદ કરી હતી, કારણ કે ઘરની બારી ખોલો એટલે તેમના પર ધ્યાન રાખી શકાય. આ સતતના સહિતાસથી અમે બધાં જ પ્રાણીઓને બિલકુલ પરિચિત બન્યા. અમે અનાથ પ્રાણીઓની જે રીતે સંભાળ રાખતા હતા તે વનાધિકારીને ખૂબ ગમ્યું. અમારા પ્રાણી-અનાથાલયના એટલા પ્રેમમાં પડ્યા કે એમણે એમની પાસેનું રોછનું એક બીમાર બચ્યું સારવાર અને સંભાળ માટે અમને લાવી આપ્યું. આ અમારું રાણી રોછ. આ રાણીના અને પછી ‘નેગલ’ તરીકે જાણીતા થયેલા ટપકાવાળાં ચિત્તાને અમારે ત્યાં બહુ લાડ લડાવ્યા. રાણી આવી ત્યારે તે એક મહિનાની હતી. રાણીને અમે પાકા પાંજરામાં રાખતા. એ સિવાય સવારે તે છૂટી જ રહેતી. એને અમારી એટલી માયા લાગી હતી કે તે વિલાસના અથવા મારા ઓરડામાં જ રહેતી. અમે બંને એને એટલા પ્રિય હતાં કે એ અમારી નજીક હોય એ વખતે કોઈ આવે એ એનાથી સહન થતું નહિ. એ કશું કરતી નહિ પણ અવાજથી અથવા નજરથી નારાજગી વ્યક્ત કરતી.

અમારા નાનાં બાળકો સાથે પણ પ્રાણીઓ ખૂબ કુમારથી વર્ત્યાં. આપણે આપણાં બાળકોમાં અમસ્તો જ ડર બતાવીએ છીએ. એમને એમની નિર્દ્દીષ રીતે પ્રાણીઓ સાથે રમવા દેવામાં આવે તો આ પ્રાણીઓ બાળકોને કંઈ કરતાં નથી. મારાં સંતાનો જેમ પ્રાણીઓના સંગાથે જ મોટાં થયાં તે જ પ્રમાણે મારો પૌત્ર અર્થાવ પણ નાનપણથી પ્રાણીઓની વચ્ચે રાજી રહે છે. આ ખુશી સામે પ્રાણીઓને કાંઈ વાંધો હોતો નથી.

રાણીની અને અમારી ખાસ દોસ્તી થઈ. વિલાસ અને હું દરરોજ નદીએ જતાં ત્યારે એ નદી સુધી એટલે કે બેએક કિલોમીટર સુધી અમારી સાથે ફરવા આવતી. એની એક આદત એ હતી કે રસ્તામાં ક્યાંક ઊધર્ણી વાસ આવે એટલે પગથી જમીન ખોતરીને એ ઊધર્ણ ખાવા બેસતી. પણ અમે એના માટે રોકાયાં નથી એ સમજાય એટલે થોડીવાર પછી દોડતી દોડતી અમારી પાછળ આવતી.

પ્રાણીઓ વિશે લોકો જે કંઈ માનતા હોય તે, પણ હેમલકસાનું અમારું જીવન પ્રાણીઓએ ખૂબ આનંદમય બનાવ્યું. અમે પ્રાણીઓની સંગાથે અને અમારે ત્યાંનાં બધાં પ્રાણી એકમેકનાં સંગાથે ખુશીથી જીવતાં હતાં. અમારે ત્યાં વાંદરાં ને કૂતરાં હતાં જ. તદ્દુપરાંત નીલગાય, હરણ, રોછ, શિયાળ, જરખ, મોર, સાપ, નાગ, બિસકોલી, ધો જેવાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ પણ હતાં. એમાં 1979માં એક મગરનો ઉમેરો થયો. બન્યું એવું કે પ્રકલ્પ પરનો એક જાડા માછલી પકડવા ગયો હતો. એ વખતે તેને આ મગર મળ્યો. મગર એટલે મગરનું બે દિવસ પર જન્મેલું નાનકડું બચ્યું હતું. એનું કદ કાચ્યંડા જેવું હતું. મગરના બચ્યાને કેવી રીતે ઊછેરવું, કેવી રીતે ખાવા આપવું, એનો અમને કોઈ જ ખ્યાલ ન હતો. બાજુમાં તાડોબા અભયારણ્ય હતું. ત્યાં પૂછ્યું તો તરત જ કંઈ માહિતી ન મળી. આખરે એમ વિચાર્યુ મગરને પાણી તો જોઈએ જ. એટલે એક બેરલમાં અરધે સુધી પાણી બર્યું, ઉપર વચ્ચોવચ આડું લાકડું નાખ્યું અને તેની પર જાળી ફિટ કરી. હેતુ એ કે જ્યારે એને પાણીમાં કંટાળો આવે ત્યારે તે ચઢીને લાકડા પર બેસી શકે. અમારા મનમાં જે હેતુ હતો તે એને ગળે ઊતર્યો હોવો જોઈએ. કારણ, જરૂરિયાત મુજબ એ મગર જાળી પર તડકે બેસતો. મગર શું ખાતો હશે એનો પણ અમને કશો ખ્યાલ ન હતો. પણ અંદાજ કરીને રાત્રે પંદર દેડકાં એના પાણીમાં ઉતાર્યાં. સવારે જોયું તો એમાંથી દસ જ બાકી હતાં. એની પરથી ‘મગર દેડકાં ખાય છે’ એવી શોધ અમે કરી. નાની માછલીઓ પાણીમાં નાખો તો પણ તે દેડકાં જ પસંદ કરે છે. અમે એના ખાવાપીવાની આવી બરદાસ કરી, એ અમારી મહેમાનીથી ખુશ થઈને અમારે ત્યાં ગોઈવાઈ ગઈ.

મુન્ના નામનો બીજો એક ટપકાંવાળો ચિત્તો અમારે ત્યાં હતો. એ આરતી સાથે શાળાએ પણ જતો. એ વર્ગમાં બેસતી અને આ ત્યાં જ બહાર બેસી રહેતો. એની નિશાળ છૂટે એટલે એની સાથે ઘરે પાછો આવતો. કોઈ પણ છોકરાને એણે ક્યારેય તકલીફ આપી નહિ. આરતી ત્રીજા ધોરણમાં ગઈ ત્યાં સુધી આમ ચાલ્યું. આગળ ઉપર તે મોટો થયો. નાનાં બાળકો તેને જોઈને ઉધાઈ જવાં લાગ્યાં એટલે અમે મુન્નાને શાળાએ મોકલવાનું બંધ કર્યું. શરૂઆતમાં લ્યૂસી અને બેન એ બે ટપકાંવાળા ચિત્તા બાદ કરતાં અમારે ત્યાં આવેલા બધા ચિત્તા ઉત્તમ જીવ્યા. રાજ અને નેગલીનાં

સાત-આઈ બચ્ચાં અમે બહાર આપ્યાં. પણ એમાંના કોઈ જ જીવાં નહિ. ચાર-આઈ વર્ષમાં મરી ગયાં. અમારે ત્યાં પ્રાણીઓ રોગમુક્ત અને તંદુરસ્ત રહે છે એ સાભિત કરનારી આ બાબત છે. આ બચ્ચાં તો ગયાં પણ એમનો બાપ અમારા પ્રકલ્પ પર ઘણાં વર્ષ જીવો. ચિત્તાની જિંદગી સામાન્ય રીતે પંદર વર્ષની હોય છે, પણ રાજા ચોવીસ વર્ષ જીવો. આ ચિત્તાએ અમને બહુ માયા લગાડી. એટલે પ્રકલ્પ પર ટપકાવાળા બે-ગ્રાંડ ચિત્તા રાખવાનો શિરસ્તો ચાલુ રહ્યો અને બધાંને એવી આદત જ પડી ગઈ.

આપણે ત્યાં સાપ વિશે ઘણી ગેરમાન્યતાઓ છે. સાપ દેખાય એટલે માણસો પહેલાં અને મારે છે અને પછી તેને ઓળખવાની કોશિશ કરે છે. બધા સાપ જેરી હોતા નથી. નાગ, મહિયાર, ઘોણસ, ફુરસં, ચટાપટાવાળો અથવા આજ્યા મણયાર એ ખરેખર જેરી સાપ. કોંબા એટલે નાગ. ફેણ ચઢાવનારો એકમાત્ર સાપ. ધામડા જેરી નથી હોતી, પણ એ જેરી હોય છે એવી આપણે ત્યાં ગેરમાન્યતા છે. તેની પર પગ પડવાથી એ કોઈને કરડી હોય, એ વ્યક્તિને એલર્જિક કારણોસર ઝીણી ફોલ્લીઓ થઈ હોય અને એ વાત જ બધે ફેલાઈ હોય એવું બની શકે. ધામણ પૂછુંદેથી કરડે એવી એક ગેરમાન્યતા છે. સાપ ખુન્નસ રાખે ને વેર વાળે એ ગેરસમજ બહુ ફેલાયેલી છે. ખુન્નસ રાખવા જેટલી યાદશક્તિ જ સાપમાં હોતી નથી. એ ક્યારેય તમારો પીછો કરતો નથી. કોઈ પણ સાપ આપમેળે હુમલો કરતો નથી. અને તકલીફ પડે તો જ એ સ્વરક્ષણ માટે કરડે છે. આપણાને કરડેલો સાપ જેરી છે કે બિનજેરી, એ જાણી લેતા પહેલાં જ માણસ અધમૂંઓ થઈ ગયેલો હોય છે.

દરેક સાપને ઓળખતાં આવડવો જોઈએ. આવું લાગવાનું બીજું એક કારણ એ કે હું નાનપણથી બહુ મોટી સંખ્યામાં સાપ મરાતા જોતો આવ્યો છું. આનંદવન ઊભું કરતી વખતે પણ ગેરમાન્યતાઓને કારણો સાપ દેખાયો નથી કે માર્યો નથી એવી રીત અપનાવવામાં આવી હતી. એટલે હેમલકસા આવ્યા પછી શરૂઆતમાં જ મેં સાપ પકડવાની અને એ જેરી છે કે બિનજેરી એ પારખવાની પદ્ધતિ શીખી લીધી હતી.

સાપ પકડવાનો અને એની જાતિ-પેટાજાતિ નક્કી કરવાનો કસબ હું શીખ્યો એનું કારણ હતું કે, ‘જંગલમાં રહેવું ને સાપને નકારવો’ એ વાત મને ગળે ઊતરતી ન હતી. પણ સાપ દેખાય એટલે માણસો અને મારવા મચી પડે છે. એટલે પછી અમે પ્રકલ્પ પર અમારું પોતાનું નાનકડું સર્પોદ્યાન જ શરૂ કર્યું. ઘરમાં, આસપાસ, અધરાતે-મધરાતે નીકળેલા સાપ પકડવાના અને એમની દેખભાગ કરવાની એવું અમે શરૂ કર્યું.

ભાત ભાતના સાપ, નાગ, પટાવાળા સાપ વગેરે અમારા સર્પોદ્યાનમાં હતા. સાપને મારવાનો નહિ એવો નિયમ જ અમે હેમલકસામાં કર્યો હતો. કાર્યકર્તાઓને, શાળાનાં બાળકોને સાપ પકડતાં શીખવ્યું, એને લીધે સાપની હત્યાનું પ્રમાણ ઘણું ઘટયું. બાબાએ શીખવેલા સાહસના બળે અને મને તેમ જ વિલાસને થયેલા સર્પપ્રેમના જોરે અમે સાપની ભરપૂર ભાગ મેળવી. સાપ ઓળખવા સુધી અને એને પકડવા સુધી અમે પહોંચ્યી શક્યાં.

બેન્ડેડ કેટ એ અમારા સર્પોદ્યાનનો મોભાનો સાપ. જેટલા સાપ, એટલી જ એમની કથાઓ. અમારા પ્રાણીપ્રેમ સાથે સર્પપ્રેમ જોડાયેલો હોવાને કારણે અમારું પ્રાણીસંગ્રહાલય વધુ ખીલ્યું. પણ હું પ્રાણીસંગ્રહાલય કહેતો નથી, ‘પ્રાણીઓનું ગોકુળ’ એમ કહું છું. આ ‘ગોકુળ’માં 60-65 પ્રાણીઓ સુખ-શાંતિથી સહવાસ કરતાં રહ્યાં છે. વાંદરાં, કૂતરાં, ચિત્તા, નોળિયો જેવાં આમ એકબીજાનાં દુશ્મન હોય તેવાં પ્રાણીઓ અહીં તો મિત્રોની જેમ રહે છે. આ બધાનો એક પરિવાર જ બન્યો છે. સેલી વોકર નામનાં અમેરિકન મહિલા અહીં આવ્યાં હતાં. એપણે અમારા ગોકુળને ‘આમટેજ ઓનિમલ આર્ક’ એવું નામ આપ્યું. બાઇબલમાં એવી વાર્તા છે કે કોઈ એક જમાનામાં નોહાજ આર્ક નામના એક વહાણ પર બધાં પશુપંખી ખુશીથી લેગાં રહેતાં હતાં. અહીંનું વાતાવરણ એ મહિલાને એવું જ લાગ્યું, એટલે ઓણે આ નામ આપ્યું.

(‘પ્રકાશની પગદંડી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

નિરપેક્ષ અપેક્ષા વગર બાવરું વ્યાકુળ કુમણાતા, નરમાઈ અભયારણ્ય જ્યાં પ્રાણીઓ મુક્ત રીતે વિહરી રહે તેવું જંગલ બેરલ પીપડું શિરસ્તો પ્રથા, રિવાજ ખુન્નસ વેરાઝ, વેર લેવાની લાગણી કસબ કળા, હુન્નર

વિરુદ્ધાર્થી

સાપેક્ષ નિરપેક્ષ નર માદા દેશી વિદેશી સલામતી અસલામતી પ્રેમ નફરત પરિચિત અપરિચિત દોસ્તી દુશ્મની તકલીફ રાહત તંદુરસ્ત નાદુરસ્ત માન્યતા ગેરમાન્યતા

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

જેનાં માતાપિતા મરી ગયા હોય તેવું બાળક અનાથ જેનાં માતા પિતા મરી ગયા હોય તેવા બાળકની રહેવાની જગ્યા અનાથાલય સર્પોનાં બગીયો સર્પોદાન જ્યાં પ્રાણીઓ મુક્ત રીતે વિહરી શકે તેવું જંગલ અભ્યારણ

રૂઢિપ્રયોગો

વાત ગળે ન ઉત્તરવી સમજ ન પડવી ભાળ મેળવવી શોધ કરવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) બબલી વાંદરી જાડ પર ચડવા કૂદતી ત્યારે કાળુ કૂતરો શું કરતો?
 - (A) ચાલ્યો જતો.
 - (B) એ પાછી આવીને એની પીઠ પર બેસે ત્યાં સુધી રોકાઈ રહેતો.
 - (C) ફરી તેને પીઠ પર બેસવા ન દેતો.
 - (D) દોડવા માંડતો.
- (2) પંદર દેડકા પાણીમાં ઉતાર્યા તો
 - (A) સવારે પંદરે-પંદર જીવતા હતા. (B) એક પણ દેડકને મગરે ખાંધો ન હતો.
 - (C) પણ મગરે તે ખાંધા નહિ. (D) તેમાંથી પાંચને મગરનું બચ્ચું ખાઈ ગયું હતું.
- (3) મુના નામના ટપકાવાળા ચિત્તા માટે કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?
 - (A) તે આરતી સાથે શાળાએ પણ જતો.
 - (B) આરતી વર્ગમાં બેસતી ત્યારે તે બહાર બેસતો.
 - (C) નાનાં બાળકો તેને જોઈને ડઘાઈ જવાં લાગ્યાં.
 - (D) નાનાં બાળકો તેને જોઈને ખુશ થવા લાગ્યાં.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) હેમલકસામાં સાપની હત્યાનું પ્રમાણ કેવી રીતે ઘટ્યું ?
- (2) અમેરિકન મહિલાએ પ્રાણીઓના ગોકુળને ‘આમટેઝ ઓનિમલ આર્ક’ એવું નામ કેમ આપ્યું ?
- (3) અનાથાલયનો પ્રથમ સભ્ય કોણ અને કેવી રીતે રાખતા?
- (4) લેખકે કચા કચા પ્રાણીના વિશિષ્ટ નામ રાખ્યાં હતાં?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો.

- (1) સાપ અંગેની માન્યતા અને ગેરમાન્યતા પાઠના આધારે વર્ણવો.
- (2) ‘હેમલકસા ખરેખર પ્રાણીઓનું ગોકુળ હતું.’ - આ વિધાનની સમજૂતી આપો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પ્રકાશ આમટેની આત્મકથા ‘પ્રકાશની પગદંડીઓ’ વાંચો.
- તમારા શિક્ષકની મદદથી પ્રકાશ આમટેના જીવન પર આધારિત ફિલ્મ ‘ડૉ. પ્રકાશબાબા આમટે : ધ રિયલ હિરો’ જુઓ. જેમાં પ્રકાશ આમટેનું પાત્ર નાના પાટેકરે ભજવ્યું છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘જંગલમાં રહેવું ને સાપને નકારવો...’ આ વાક્ય ‘પાણીમાં રહેવું ને મગર સાથે વેર’ એ કહેવતની યાદ અપાવે છે. કોઈ જાણીતી પંક્તિઓને પોતાના કથયિત્વમાં ભેળવી દઈ લખવાની આ એક શૈલી છે. વાક્ય કે પંક્તિ અત્યંત જાણીતી હોવાથી લેખક ઉપર કોઈ આળ આવતું નથી.
- લેખક અને એમના પરિવારે પ્રાણીઓને પણ માનવો જેવાં નામ આપી, દરેકની સાથે આત્મીયતા કેળવી અને દરેકને એક અલગ ઓળખ આપી છે. પ્રાણીઓ લાગણી સમજે છે એમ પણ દર્શાવ્યું છે જે અત્યંત અદ્ભુત બાબત છે.

પ્રાણી	નામ	પ્રાણી	નામ
વાંદરાનું બચ્ચું	બબલી	એક ટ્પકાંવાળો ચિત્તો	મુન્નો
દેશી કૂતરો	કાળુ	એક-બે ટ્પકાંવાળા ચિતા	લ્યૂસી અને બેન
રીછ	રાણી	ચિત્તો	નેગલ

‘સાપ ઓળખવા સુધી અને એને પકડવા સુધી અમે પહોંચી શક્યાં.’ - જંગલમાં એક ડૉક્ટર પરિવાર જીવદયા માટે કેટલી મથામણ કરે છે એનું દર્શા આ એક વાક્ય બની રહ્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

યુગોથી મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ સમગ્ર પૃથ્વી પર એકબીજાનાં પૂરક બનીને જીવે છે. મનુષ્યોનો પ્રાણીપ્રેમ અને પ્રાણીઓનો મનુષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમ અને વફાદારીના અનેક ડિસ્સા નોંધાયેલા છે. જેમ કે - ‘જુમો બિસ્તી’, ‘જાકારો’, જેવી કૃતિઓ તેમજ રાણા પ્રતાપ અને ચેતક જેવા પ્રસંગો-વાર્તાઓ વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવી તેમનામાં પશુ, પક્ષી, પ્રાણીઓ વિશે ઉત્સુકતા અને આત્મીયતા વધે તે માટે શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો.

રીછ, ચિતા, સાપ વગેરેથી સાવધ રહેવાની વાત સમજાવી, પણ તેમને જોતાંની સાથે જ તે આપણા દુશ્મન હોય તેમ હુમલો કરી તેમને મારી નાખવાનો અભિગમ અયોગ્ય છે તે વિશે ચર્ચા કરવી.

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓની ખાસિયતો વિશે પુસ્તકો, સામયિકો કે ઈન્ટરનેટ જેવાં માધ્યમનો ઉપયોગ કરી માહિતી એકત્ર કરી વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય. પશુ-પક્ષી પણ મનુષ્યપ્રેમનાં ભૂલ્યાં હોય છે તે વાત વાર્તા કે પ્રસંગો દ્વારા જણાવવી. ‘નેશનલ જોગ્રોઝી’ ચેનલ દ્વારા પ્રાણીજીવન બતાવવું.

રૂબિન તેવિદે અમદાવાદ ખાતે આવેલા કાંકરિયાના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં કરેલાં કાર્યો વિશે જાણકારી આપવી. ‘પિંજરની આરપાર’ માધવ રામાનુજની નવલકથા વાંચવા કહેવું.

લઘુકાવ્યો

દુહો

દુહામાં કવિ જગતથી ઉફરા રસ્તે ચાલી અલગ કેડી કંડારનારા વીરતાનો મહિમા ગાય છે. એવા વીરોને ધન્ય છે. એ જ રીતે જે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રસિદ્ધિની ખેવના વિના દાન કરે છે એ મહાન છે. જીવન જંગમાં જે એકલા જીજુમે છે, નવી કેડી કંડારે છે; એમને ડગલે-પગલે રૂઢ પરંપરાઓ, સંકુચિત લોકોની નિંદાનો સામનો કરવો પડે છે; પરંતુ આવા એકલવીરો જ દુનિયાને એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે. કવિ આ દુહામાં એની પ્રશંસા કરે છે.

એકલ દેતા દાન જે, એકલ જૂઝત જંગ,
એકલ જગનિંદા સહે, એ વીરોને રંગ

('સાયુજ્ય'માંથી)

*

મુક્તક

હસમુખ પાઠક

(જન્મ : 12-2-1930, મૃત્યુ : 03-01-2006)

હસમુખ રત્નિલાલ પાઠક. અટિરા અને મા. જે. પુસ્તકાલય અમદાવાદમાં ગ્રંથપાલ તરીકે કાર્ય કર્યું. તેમણે અડીસ-અભાબામાં પણ ગ્રંથપાલ તરીકે સેવાઓ આપી. 'વસ્તુનું મૂળ અને બીજાં કાવ્યો'માં તેમના અનુવાદો છે. જાપાની નાટક 'ટ્રૂવિનાઈટ'નો અનુવાદ 'સારસીનો સ્નેહ' નામે કર્યો છે. 'મા-દીકરો' અને 'રાત્રિ પદ્ધીનો દિવસ' એ બે વાર્તાઓ એમણે લખેલી છે. 'નમેલી સાંજ' એ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ સ્વાતંત્ર્યોત્તર પ્રયોગશીલ કવિતાનો નાંધપાત્ર સંગ્રહ છે.

આ મુક્તકમાં મહાત્મા ગાંધીના જીવનનો ખરો સંદેશ લાઘવથી પ્રતીકાત્મક રીતે વર્ણવ્યો છે. ગાંધીજી આખું જીવન સતત કાર્ય કરતા રહ્યા હતા. તેમણે કદી પ્રમાદ કર્યો નહોતો. એવા ગાંધીજીની સમાધિને ફૂલોથી ટાંકી તેમને સુવડાવ્યા છે તેવું જોઈને લેખક વંગરૂપે ગાંધીજીના કર્મમય જીવનનો મહિમા પ્રગટ કરે છે.

રાજધાટ પર

આટલાં ફૂલો નીચે ને આટલો લાંબો સમય
ગાંધી કદી સૂતા નથી -

('નમેલી સાંજ'માંથી)

*

હાઈકુ

રાવજી પટેલ

(જન્મ : 15-11-1939, અવસાન : 10-08-1968)

રાવજી છોટાલાલ પટેલનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના વલ્લભપુરામાં થયો હતો. તેમણે વિવિધ સ્થળે નોકરી કરી હતી. 'અશ્રુધર' 'ગંગા' એમની નવકલથાઓ છે. 'અંગત' સર્જકનો મરણોત્તર કાવ્યસંગ્રહ છે. કૃષિ ચેતનાની મનોહર રચનાઓમાં કવિની અંગત વેદના અને મૃત્યુની અનુભૂતિઓ રમણીય રીતે પ્રગટ થઈ છે.

લઘુકાવ્ય હાઈકુ મૂળ જાપાની કાવ્યપ્રકાર છે. હાઈકુ ગ્રાશ પંક્તિમાં પાંચ-સાત-પાંચ અક્ષરોનું ચોક્કસ બંધારણ ધરાવે છે. સતત અક્ષરોનું આ લઘુકાવ્ય કોઈ વિચાર, સંવેદન કે પ્રકૃતિદર્શનનું ચિત્ર આદેખે છે. અહીં મોલથી લહેરાતા ખેતરના એક કુંડા પર બેસી ગીત ગાતી ચકલીનું ચિત્ર અંકિત થયું છે. કવિએ કહ્યું છે કે ચકલી જ નહિ કુંડ પણ ગાઈ રહ્યું, આખું ખેતર ગાઈ રહ્યું છે. આખું વાતાવરણ મધુર બની ગયું છે.

ગીત સાંભળી
કુંડ તોલ્યું, ઉપર
ચકલી બેઠી

('અંગત'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

એકલ એકલા ઝૂઝત જઝૂમવું જંગ યુદ્ધ

વિરુદ્ધાર્થી

વીર કાયર નિંદા પ્રશંસા સૂતું જગતું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) હાઈકુના આધારે સાચો વિકલ્પ શોધો.
- (A) ચકલીના ગીતની કુંડા ઉપર અસર થઈ.
(B) કુંદું ગીત ગાઈ રહ્યું છે.
(C) ચકલી ગીત સાંભળી રહી છે.
(D) કુંડા ઉપરથી ચકલી ઊડી ગઈ છે.
- (2) ‘રાજધાટ પર’ કાવ્યના કવિનું નામ...
- (A) રાવજી પટેલ
(B) હસમુખ પાઠક
(C) ગાંધીજી
(D) કલાપી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ વીર કહી કોને બિરદાવે છે ?
- (2) ‘રાજધાટ પર’માં ગાંધીજીનો જીવનસંદેશ કયાં પ્રતીકોથી વર્ણિતો છે ?
- (3) મુક્તકમાં ગીત ગાતી ચકલીનું શબ્દચિત્ર કેવી રીતે આલેખાયું છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને ગમતાં મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- તમારાં દાદા-દાદીને હોઠવગાં હોય એવાં બે-ત્રણ દુહા/મુક્તક તમારી નોટબુકમાં લખી શાળાના સૂચના ફલક પર મૂકો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ‘જંગ’ અને ‘રંગ’ના પ્રાસસભર આ દુહામાં ‘એકલ’ શબ્દનું ત્રણ વખત પુનરાવર્તન થયું છે. પુનરાવર્તન કેવું અસરકારક બની રહે છે તે બાબત આ દુહો બતાવે છે.

● થોડા જ શબ્દો અને મોટી વાત મુક્તકની લાક્ષણિકતા છે. ‘ફૂલો નીચે’ અને ‘લાંબો સમય’ સાથે વપરાયેલ ‘આટલાં’ અને ‘આટલો’ શબ્દો ગાંધીજીના વ્યક્તિતત્વને આબેહૂબ વર્ણવી જાય છે. નાના મુક્તકમાં શબ્દપસંદગી કેટલી મહત્વની અને હૃદયસ્પર્શી બની જાય છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહો : અહીં ‘એકલ’શબ્દ દ્વારા વીર, ત્યાગી, દાતાની ખૂબી વર્ણવી છે તે તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન દોરવું. સિંહનાં ટોળાં ન હોય તેમ આવી વ્યક્તિ એકલી હોય તોપણ પોતાના તેજથી બધાને અજવાણે છે, એની કવિ પ્રશંસા કરે છે. આવું જીવન જીવી ગયેલી નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓનો પરિચય આપવો.

મુક્તક : ગાંધીજીનું જીવન સાદગીયુક્ત, શ્રમયુક્ત, સ્વાશ્રયી હતું. ‘આરામ હરામ હૈ’માં માનનાર ગાંધીજી ક્યારેય સમયનો વ્યય કરતા નહોતા. રાજઘાટનું ગાંધીજીનું સ્મારક જોઈને કવિને થયું કે આટલા લાંબા સમય સુધી, ગાંધીજી જીવતે જીવ તો સૂતા નથી જ પણ તે પછીની પેઢીએ તેમને આ રીતે સુવડાવ્યા છે તેનો વંગ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવો. ગાંધીજીનાં કર્મઠતા, દેશપ્રેમ, સમયનું આયોજન વળે ઓછા શબ્દોમાં સૂચવાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

હાઈકુ : પ્રવર્તમાન સમયમાં મનુષ્ય પ્રકૃતિથી દૂર થતો જાય છે, પણ ખરેખર તો મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એકબીજાનાં અભિન્ન અંગ છે. ખેતરમાં લહેરાતા મોલ, પંખીઓનો કલરવ, પ્રકૃતિમાંથી પ્રગટતું સંગીત આ બધું આપણે માણી શકીએ તે દિશામાં વિદ્યાર્થીઓને વિચારતા કરવા.

જીવનની સુગંધ

અહીં મુકાયેલા ગ્રણ પ્રસંગો પ્રેરણાદાયક છે. થોડાકમાં ઘણું બધું કહી જતા આવા પ્રસંગો ઉત્તમ નાગરિકના નિર્માણમાં અને એ જ રીતે સમાજભરતરમાં અચ્યંત ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રથમ પ્રસંગમાં સામાન્ય લોખંડના ટુકડાને જેવો ઘાટ આપીએ તેવું તેનું મૂલ્ય ઊપજે છે. સામગ્રી તો એ જ, ઘડતર મૂલ્ય વધારે છે. તેમ માણસનું પણ યોગ્ય ઘડતર થાય તો માનવનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકે છે.

બીજા પ્રસંગમાં બાર વર્ષની છોકરીને કુંગર ચઢતાં કેદે લીધેલા ભાઈનો ભાર લાગતો નથી. કારણ કે એ એનો ભાઈ છે. તેમ જો સમાજમાં આપણે બધાની સાથે બ્રાતુભાવથી વર્તીએ તો કોઈનો ય ભાર આપણાને લાગતો નથી. નવી દુનિયા બનાવવા માટેના આ ભાવ ખૂબ સરસ છે.

ત્રીજા પ્રસંગમાં ફળની કે વળતરની અપેક્ષા વિના પ્રેમથી કરાતા કર્મનો મહિમા વ્યક્ત થયો છે. વીસ વર્ષ સુધી કરેલી નમાજો પછી આકાશવાણી થાય છે કે ખુદાના દરબારમાં તારી એક પણ નમાજ મંજૂર થઈ નથી છતાં નમાજ ખુશ થાય છે કારણ કે એને આનંદ એ છે કે ઈશ્વરને એટલી તો ખબર છે કે એ બંદગી કરી રહ્યો છે. ખુદાનો બક્ત કેવો હોય તેનું આ દસ્તાવંત છે. ગીતાએ પણ ફળની આશા વિના કર્મ કરવાનો સંદેશ આપ્યો છે.

(1) લોખંડનો એક ટુકડો વેચો તો તેનો એક રૂપિયા ઊપજે. તેમાંથી ઘોડાની નાળ બનાવીને વેચો તો અઠી રૂપિયા ઊપજે. તેમાંથી બધી સોય બનાવી નાખો તો 600 રૂપિયા ઊપજે અને નાળ કે સોયને બદલે ઘડિયાળની ઝીણી ઝીણી કમાન બનાવી નાખો તો 50,000 રૂપિયા ઊપજે. લોખંડ તો એનું એ, અને એટલું જ છે. તેનું ઘડતર કરો તેવું તેનું મૂલ્ય. માણસ વિશે પણ એવું જ છે.

— નવલભાઈ શાહ

(2) કુંગરનું ચઢાણ આકરું હતું. સૌ યાત્રાળું મોં પર થાકનાં ચિક્કો દેખાતા હતાં. બધાંની સાથે બારેક વરસની એક છોકરી પણ ચડતી હતી. કેદે ચારેક વરસનો છોકરો તેજ્યો હતો. કોઈને દ્યા આવી, પૂછ્યું ‘અલી, આ છોકરાને તેડીને ચડે છેડ તે તને ભાર નથી લાગતો?’

છોકરીએ જવાબ આપ્યો, ‘ના રે, ભાર શાનો? એ તો મારો ભાઈ છે.’

દરેકને ભાઈ સમજીએ તો કોઈનો ભાર ન લાગે.

એક ફકીર વીસ વરસથી નિયમિતપણે મરિજદમાં દિવસની પાંચ નમાજ પદ્ધતો હતો. તે જે જગ્યાએ નમાજ અદા કરતો હતો, એટલી જગ્યામાં એના હાથનાં અને પગનાં નિશાન પડી ગયેલાં. વીસમું વરસ અને સાંજની છેલ્લી નમાજ જ્યારે તે અદા કરતો હતો, ત્યારે આકાશવાણી થઈ -

‘હે ફકીર, તું વીસ વરસથી એક જ જગ્યાએ રોજ પાંચ પાંચ નમાજ અદા કરે છે પણ ખુદાના દરબારમાં તારી એક પણ નમાજ મંજૂર થઈ નથી.’

આ સાંભળી ફકીર તો આખી મરિજદમાં નાચવા લાગ્યો ! પાગલ બની ગયો !

એક મૌલિકી બાજુમાં ઊભેલા એ કહે : ‘અરે બેવકૂફ ! તારે તો રડવું જોઈએ. તું નાચે છે કેમ? વીસ વરસથી તું નમાજ પઢે છે અને ખુદાએ તારી એકેય નમાજ કબૂલી નથી. તો તારે આંસુડાં પાડવાં જોઈએ અને તું હસે છે?’

ફકીરે જવાબમાં કહ્યું : ‘આજે તો મારું જીવન ધન્ય થઈ ગયું ! મારી બંદગી કબૂલ થાય કે ન થાય, એની કોને પરવા છે? પરંતુ ખુદાને એટલી ખબર તો છે જ કે, હું નમાજ પઢી રહ્યો છું. મારે માટે તો એટલું બસ છે.’ ફળ મળે કે ન મળે, એની શી જરૂર છે? હા, ખુદાને એટલી ખબર હોવી જોઈએ કે, ખુદા અમને તારી સાથે મહોષ્ભિત છે, બંદગી સફળ.

- મોરારી બાપુ

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

અદા કરવું અર્પણ કરવું આકાશવાણી આકાશમાંથી પ્રગટતી દેવવાણી પરવા ચિંતા, ફિકર ઘોડાની નાળ ઘોડાના પગે જડવામાં આવતી લોખંડની જડી પછી ઘડતર ઘડીને, ટીપીને બનાવેલી વસ્તુ મૂલ્ય કિમત કેડ કમ્મર દોરવું રસ્તો બતાવવો, દોરવણી કરવી

વિરુદ્ધાર્થી

નિયમિત અનિયમિત મહોષ્ભિત નફરત આકરું સહેલું
સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ફકીર કેટલા સમયથી નિયમિતપણે મસ્ઝિદમાં નમાજ પઠવા જતો હતો?

(A) દસ વરસથી	(B) પંદર વરસથી
(C) વીસ વરસથી	(D) બાર વરસથી
- (2) ફકીર વીસમા વરસની અને સાંજની છેલ્લી નમાજ અદા કરતો હતો ત્યારે કઈ ઘટના બની?

(A) ફકીર મૃત્યુ પામ્યા	(B) આકાશમાંથી વરસાદ વરસ્યો
(C) ફકીર રડવા લાગ્યો	(D) આકાશવાણી થઈ
- (3) ‘ફળ મળે કે ન મળે, એની શી જરૂર છે? હા, ખુદાને એટલી ખબર હોવી જોઈએ કે, ખુદા અમને તારી સાથે મહોષ્ભિત છે, બંદગી સફળ.’ - આ વાક્ય ફકીર કોને કહે છે?

(A) ખુદાને	(B) સંતાનોને
(C) સ્વજનોને	(D) મૌલવીને
- (4) ફકીરના પ્રેરક પ્રસંગના કર્તાનું નામ જણાવો.

(A) મોરારીબાપુ	(B) સ્વામી આનંદ
(C) સ્વામી સંચિદાનંદ	(D) રામાનંદ
- (5) જીવનની સુગંધ પ્રસંગમાં માણસનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટે શેનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે?

(A) સોનાના ટુકડાનું	(B) પત્થરના ટુકડાનું
(C) લોખંડના ટુકડાનું	(D) લાકડાના ટુકડાનું
- (6) બીજા પ્રસંગમાં નવી દુનિયા બનાવવા માટે લોકોમાં કયો ભાવ હોવો જોઈએ?

(A) આતિથ્યભાવ	(B) ભ્રાતૃભાવ
(C) પિતૃભાવ	(D) માતૃભાવ

2. નીચેના પ્રશ્નોનાં બે-ગ્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) નમાજ અદા કરનાર ફકીર કેમ ખુશ થાય છે?
- (2) મૂલ્યધંતરની વાત લેખક ક્યા ઉદાહરણથી કેવી રીતે સમજાવે છે?
- (3) કોઈએ કુંગર ચઢતી છોકરીને શું પૂછ્યું? છોકરીએ તેનો શો જવાબ આપ્યો?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- અન્ય પ્રેરક પ્રસંગો મેળવી એક અંક બનાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● શરતવાચક સંયોજક ‘તો’ અહીં ચાર વખત વાપરીને લેખકે જુદા જુદા પરિણામની શક્યતા બતાવી છે. અંતિમ વાક્યોમાં સારદુપ સત્ય સમજાવવા ‘તો’ અને ‘જ’ નિપાત વપરાયા છે, તેની અસર જુઓ. અભિવ્યક્તિની આવી ખૂબીઓ અને રીતોનો અભ્યાસ કરો.

● ‘ભાર’ અને ‘ભાઈ’ શબ્દોમાં એક જ અક્ષરનો તફાવત છે. અહીં લાઘવથી, એક શબ્દના બદલાવથી બહેનની ભાઈ માટેની લાગણી સબળતાથી વર્ણવાઈ છે તે લાક્ષણિકતા નોંધો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

(1) કોઈ પણ વ્યક્તિ જેમ વધુ કેળવાય તેમ તેના વિચારો, વર્તન, વ્યવહાર, વાણી, ઉન્નત બને. તે સારો માણસ બને. તે જ સાચી કેળવણી. એટલે તો કહેવાયું છે કે કેળવે તે કેળવણી.

લોખંડના સાદા ટુકડાની ખાસ કિંમત નથી. તેને તેનો કારીગર જે બનાવે તે બનવાનું છે, જ્યારે મનુષ્ય (વિદ્યાર્થી) સ્વયં પોતાને શું બનવું છે તે નક્કી કરી તે મુજબ આગળ વધી શકે છે, તે માટે તે સક્ષમ છે તેથી શ્રેષ્ઠત્વ તરફ આગળ વધવું અને મૂલ્યવાન બનવું તે વાત વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

(2) જ્યારે કોઈ કાર્ય આનંદથી કરો તો તે આનંદ પ્રદાન કરે છે, જ્યારે તેને ભારણ સમજીને કમજે કરો છો ત્યારે તે વેઠ બની જાય છે. ભાઈ કે પરિવારના સભ્યો તરફની કર્તવ્યભાવનાનો સ્વીકાર થાય તો તે ભારદુપ લાગવાને બદલે આનંદપ્રદ બને છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

પરિવારનું કેન્દ્રબળ સ્નેહ છે. સ્નેહને કારણે સૌ પરસ્પરની કાળજી લે છે એ મુખ્યભાવની ચર્ચા કરવી.

(3) ‘કર્મણે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।’

ઘરે ઘરે લખાતું-બોલાતું, ગીતાના સારદુપ આ વાક્ય ખૂબ ઓછા માણસો જીવનમાં આત્મસાત્ત્વ કરે છે. ફળની આશા રાખ્યા વિના કાર્ય કરો, ફળ આપોઆપ મળશે તેવી શ્રદ્ધા પેદા થાય તેવી ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

ઈચ્છિત મળે તે માટે ઈરાદાપૂર્વકની થતી બંદગી/ ભક્તિ પણ ઉચિત નથી. ઈશ્વર સદાય આપણી સાથે છે, આપણાં કાર્યો-કર્માની નોંધ લે છે તેથી શ્રદ્ધાપૂર્વક હંમેશાં સારાં કાર્યો કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

વ्याकरण

એકમ 4

સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત

સમાસ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- પોસ્ટમેન ટપાલ લઈને આવ્યો હતો.
- મારો ઉતારો પહેલે મારે ગેસ્ટરુમમાં હતો.

આ વાક્યોમાં નીચેના શબ્દો છે.

Postman

Guestroom

આ શબ્દો વાંચો તો તેનો શો અર્થ સમજાય છે.

Postman - A man who brings post.

Guestroom - A room where a guest...

તમે Compound wordsથી પરિચિત છો. શા માટે આપણે આવા શબ્દો વાપરીએ છીએ ? મિત્રો, તમે નીચેનો સંવાદ જુઓ :

રોહન : આ વખતે આપણે પ્રવાસમાં એડલેબ્સ ઈમેજિકા જવાના છીએ.

રોહિત : તું પ્રવાસમાં એડલેબ્સ ઈમેજિકા જવાનો છે ?

રોહન : હા, હું પ્રવાસમાં એડલેબ્સ ઈમેજિકા જવાનો છું.

રોહિત : તું પહેલા એડલેબ્સ ઈમેજિકા ગયો છે ?

તમને થશે કે કોઈ આવી રીતે વાત કરતું હશે ? તો આ સંવાદ કેવો હોઈ શકે ? ચાલો જોઈએ.

રોહન : આ વખતે આપણે પ્રવાસમાં એડલેબ્સ ઈમેજિકા જવાના છીએ.

રોહિત : તું જવાનો છે ?

રોહન : હા, (હું જવાનો છું.)

રોહિત : તું પહેલા ગયો છે ?

તમને બીજો સંવાદ વધુ સહજ લાગે છે ? બરાબર. શા માટે આપણે આવી રીતે વાત કરીએ છીએ ? કારણ કે આપણી પાસે જે માહિતી હોય તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી. બિનજરૂરી લંબાણ સંવાદમાં કંટાળો લાવે છે, ગેરસમજ પણ પેદા કરી શકે છે.

તો આપણે અહીં શું કર્યું ? જે વાત વારંવાર ન કહીએ તો ચાલે એવું હોય તે વિગત જ કહીને, જણાવીને બિનજરૂરી પુનરાવર્તનને ટાળ્યું.

તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે આ રીતે આપણે નવા શબ્દ બનાવીએ છીએ. શબ્દઘડતરની આ પ્રક્રિયાને ‘સમાસરચના’ કહે છે.

નીચેનાં વાક્ય વાંચો :

હવે ફળિયે જુવાર-બાજરીની ચણ નાખનાર દાદા રહ્યા નથી.

તમે આ વાક્યનો શો અર્થ સમજ્યા ? આમાં બે વાક્ય સમજાયાં ?

- હવે ફળિયે જુવારની ચણ નાખનાર દાદા રહ્યા નથી.

- હવે ફળિયે બાજરીની ચણ નાખનાર દાદા રહ્યા નથી.

આમાં કેટલી વિગતોનું પુનરાવર્તન છે ? ‘હવે ફળિયે, –ચાણ નાખનાર દાદા રહ્યા નથી.’ - બરાબર? તમે આ પુનરાવર્તન પામતી વિગતોને કોઈ એક વાક્યમાંથી કાઢી નાખ્યા અને બે જુદા પડતા શબ્દો ‘જુવાર’ અને ‘બાજરી’ ભેગાં કરીને ‘જુવારબાજરી’ પ્રયોગ કર્યો. આ ‘જુવારબાજરી’ તે સમાસ.

એટલે કોઈ પણ સમાસને જ્યારે સમજવો હોય, ઓળખવો હોય ત્યારે પહેલા તેની ‘ટાણેલી’ વિગતોને ઉમેરવી પડે. આપણે નીચે આપેલા કેટલાક સમાસની આ વિગતો ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

રાત્રિશાણા, વેરલેર, મધરાત.

‘રાત્રિશાણા’ એટલે ? તમને શો વિચાર આવ્યો ? ‘પ્રયોગ માટેની શાણા’ તે પ્રયોગશાણા, તો ‘રાત માટેની શાણા’ તે રાત્રિશાણા ? ‘રાતની પ્રવૃત્તિ શીખવાડતી શાણા’ ? કે ‘રાત્રે અભ્યાસ કરાવતી શાણા’ ?

‘નવસર્જન’ એટલે ? ‘નવનું સર્જન’ ? ‘નવ વખત સર્જન’, ‘નવું સર્જન’ ?

‘મધરાત’ એટલે ? ‘મધ જેવી મીઠી ચાત’ ? ‘રાતનો મધ્ય ભાગ’ ?

તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર જે વિગત ઉમેરવાની હોય તો કદાચ આમાંની બધી વિગત તમે ઉમેરી શકો છો. પણ એ સમાસ બોલાય ત્યારે તમારા મનમાં ક્યો અર્થ જબકે છે, તે જોવું જોઈએ. જેમકે,

રાત્રિશાણા - રાત્રે અભ્યાસ કરાવતી શાણા

નવસર્જન - નવું સર્જન

મધરાત - મધ્ય રાત - રાતનો મધ્ય ભાગ

આ અર્થ સમજવાની, નહીં મૂકેલી મૂળ વિગતોને ઉમેરવાની પ્રક્રિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહીએ છીએ. પણ સમાસવિગ્રહ કરતાં પહેલાં જરૂરી છે કે એ શબ્દોને ઓળખી શકાય. જેમકે, ‘જીવનજંગ’ સમાસ છે, એવી ત્યારે ખબર પડે કે જ્યારે ‘જીવન’ અને ‘જંગ’ એવા બે શબ્દો ઓળખી શકાય. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. એમાંથી તમે સમાસ ઓળખી શકો ?

- (1) જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત
- (2) તેમની સાથે લાગણીતંતુ બંધાઈ ગયો હતો.
- (3) ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિષ્યાત છે.
- (4) એને હોટલમાં કપરકાબી વીછળવાની નોકરી મળી ગઈ.
- (5) પાણીધારે પાથરણાં પાથરી, ખાઈપીને આનંદ કરે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્યા શબ્દો સમાસ છે? (1) સદાકાળ (2) લાગણીતંતુ (3) વિશ્વવિષ્યાત (4) કપરકાબી (5) પાણીધાર. બરાબર ?

હવે, તમે એ સમાસના બંને શબ્દોને ઓળખી શકો છો?

સદાકાળ - સદા, કાળ

લાગણીતંતુ - લાગણી, તંતુ

વિશ્વવિષ્યાત - વિશ્વ, વિષ્યાત

કપરકાબી - કપ, રકાબી

પાણીધાર - પાણી, ધાર.

કારણ કે તમે સમાસના શબ્દોને ઓળખી શકશો, તો તેનો અર્થ સમજી શકશો. બરાબર ને?

કેટલીક વાર સમાસનાં આ પદો સંખ્યાઓ જોડાયેલા પણ હોઈ શકે. તો તમારે સંખ્યા છૂટી પાડવી પડે, પછી બે શબ્દો ઓળખાય. જેમકે,

નરેન્દ્ર, સૂર્યોદય, શાળોપદોગી, મિથ્યાભિમાન, વિદ્યુલ્લતા, મુખારવિંદ, રાજર્ણી

તમારે સમાસ ઓળખવા હોય તો તમારે આ સંખ્યા છૂટી પાડવી પડે. ચાલો, સાથે મળીને આ સંખ્યા છૂટી પાડીએ.

નરેન્દ્ર - નર + એન્ડ

સૂર્યોદય - સૂર્ય + ઉદય

શાળોપયોગી - શાળા + ઉપયોગી

વિધુલ્લતા - વિધુત + લતા

મિથ્યાભિમાન - મિથ્યા + અભિમાન

મુખારવિંદ - મુખ + અરવિંદ

રાજ્ઞિ - રાજા + ઋષિ

જો સંધિ છૂટી પાડતા ન આવે તો યોગ્ય શબ્દ જ ન મળે, પરિણામે સમાસની ખબર જ ન પડે તેવું બને. જેમ કે, તમે ‘મુખારવિંદ’નું ‘મુખાર + વિંદ’ કરો કે ‘મુખા + રવિંદ’ કરો તો આવા કોઈ શબ્દ જ નથી. પરિણામે તેનો અર્થ નથી. તો વિગ્રહ કેવી રીતે થાય અને સમાસ કેવી રીતે ખબર પડે?

ક્યારેક એવું બને કે બે સરખા લાગતા શબ્દો હોય, પણ સંધિભેદ હોય અથવા ન હોય.

જેમ કે, સ્વાગત, સ્વસ્થ

‘સ્વાગત’ શબ્દમાં સંધિ છે – સુ + આગત. પરંતુ

‘સ્વસ્થ’ એટલે ‘સુ + અસ્થ’ નથી.

‘સ્વસ્થ’માં ‘સ્વ (પોતે) – સ્થ (રહેનાર) છે. તેથી ‘સ્વાગત’માં સંધિવિગ્રહ થઈ શકે અને ‘સ્વસ્થ’માં સમાસવિગ્રહ થાય.

નોંધ : ગુજરાતીમાં અનેક સમાસ એવા છે, જેમાં સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે. આવા શબ્દોના અર્થ ખબર હોય તો સમાસનો અર્થ ખબર પડી શકે. જેમ કે,

અન્ત - દિવસ (મધ્યાન્ત)

આલય, નિકેતન - ઘર (ન્યાયાલય, આનંદનિકેતન)

આવલિ - હારમાળા (નિયમાવલિ)

આદ્ય - ભરપૂર (ગુણાદ્ય)

હવે તમે વાક્યમાં સમાસ શોધી શકો? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે : તેમાં સમાસ શોધીને તેને વર્તુળ કરો,

(1) નદીકાંઠાનાં ખેતરોમાં ફરીને સૂડાઓ પાદરને લીમડે મુકામ કરતા.

(2) સ્વજનો ખડખડાટ હસી રહ્યા હતા.

(3) તમારી દેશસેવાની વાત કરીશ.

(4) બાજુમાં તાડોબા અભ્યારણ્ય હતું.

(5) હિમાલય સાથેનો મારો નાતો આજકાલનો નથી.

સમાસ મળ્યા? 1. નદીકાંઠા, 2. સ્વજનો, 3. દેશસેવા, 4. અભ્યારણ્ય, 5. હિમાલય, આજકાલ.

દ્વાંદ્વ સમાસ

નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનાં પદ છૂટાં પાડવાનાં છે, તેમનો વિગ્રહ કરવાનો છે.

(1) મોહમાયાના ફંદને ફગાવીશું.

(2) એને હોટલમાં કપરકાબી વીછળવાની નોકરી મળી ગઈ.

(3) કોઈનો વંશવારસ ન હોય તો તેનું ધન ધર્મદાનું જ ગણાય ને

(4) જીવનમાં પાપપૂર્ણના સરવાળા સમજી લેવા ચિત્રગુપ્તના દરભારમાં આવવું પડે.

(5) બધાં પશુપંખી ખુશીથી ભેગાં રહેતાં હતાં.

તમારે અધોરેખિત સમાસનો પહેલા અર્થ સમજવાનો અને પછી તેને આધારે વિગ્રહ કરવાનો છે તેમ આવો કોઈ અર્થ સમજો છો?

- (1) મોહ અને માયાના ફંદને ફગાવીશું.
- (2) એને હોટલમાં કપ અને રકાબી વીછળવાની નોકરી મળી ગઈ.
- (3) કોઈનો વંશ કે વારસ ન હોય તો તેનું ધન ધર્મદાનું જ ગણાય ને !
- (4) જીવનમાં પાપ અને પુણ્યના સરવાળા સમજી લેવા ચિત્રગુપ્તના દરબારમાં આવવું પડે.
- (5) બધાં પશુ અને પંખી ખુશીથી બેગાં રહેતાં હતાં.

આપણે શું કર્યું? વાક્ય વાંચતી વખતે સમાસ એક શબ્દ તરીકે વાંચ્યો પણ અર્થ સમજતી વખતે વધારે શબ્દો કે પદ સમજાયાં. આ સમજણાને આધારે સમાસનો વિગ્રહ થાય. ઉપર આપેલા અર્થઘટન અનુસાર સમાસનો વિગ્રહ કરીએ.

સમાસ	વિગ્રહ
મોહમાયા	મોહ અને માયા
કપરકાબી	કપ અને રકાબી
વંશવારસ	વંશ કે વારસ
પાપપુણ્ય	પાપ અને પુણ્ય
પશુપંખી	પશુ અને પંખી

વિગ્રહ કર્યો તો સમાસનો પ્રકાર ખબર પડી? તમે તો સમાસ અગાઉ ભણી ગયા છો. તો જ્યારે સમાન વ્યાકરણી મોભો ધરાવતા બે પદ જોડાય અને તેનો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’થી વિગ્રહ થાય ત્યારે તેને ‘દ્વાદ્શ’ સમાસ કહે છે. અહીં ‘મોહ, માયા’ બંને સંજ્ઞા છે. ‘કપ’ અને ‘રકાબી’ પણ સંજ્ઞા છે, તેમનો વિગ્રહ ‘અને’થી થયો છે તો ‘વંશ’, ‘વારસ’-નો વિગ્રહ ‘કે’થી કર્યો છે. તેથી આ દ્વાદ્શ સમાસ છે.

તત્પુરુષ સમાસ :

હવે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો. હવે નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો છો.

- (1) રોજરોજ સાંજવેળાએ મોડે સુધી આ ઘાટમેળા જામ્યા રહે છે.
- (2) તેમની સાથે લાગણીતંતુ બંધાઈ ગયો હતો.
- (3) હરદ્વારમાં હજારો કિમતી ગ્રંથોવાળું ગ્રંથાલય પણ સ્થપાયું છે.
- (4) ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિષ્યાત છે.
- (5) પ્રાણીઓ રોગમુક્ત અને તંદુરસ્ત રહે છે.

સમાસ ધ્યાનથી વાંચ્યા? અર્થઘટન કર્યું? ચાલો, સાથે મળીને અર્થઘટન કરીએ.

- (1) રોજરોજ સાંજની વેળાએ મોડે સુધી આ ઘાટમેળા જામ્યા રહે છે.
- (2) તેમની સાથે લાગણીનો તંતુ બંધાઈ ગયો હતો.
- (3) હરદ્વારમાં હજારો કિમતી ગ્રંથોવાળું ગ્રંથનું આલય પણ સ્થપાયું છે.
- (4) ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વમાં વિષ્યાત છે.
- (5) પ્રાણીઓ રોગથી મુક્ત અને તંદુરસ્ત રહે છે.

તો વિગ્રહ ચકાસીએ?

સાંજવેળા - સાંજની વેળા

લાગણીતંતુ - લાગણીનો તંતુ

ગ્રંથાલય - ગ્રંથનું આલય

વિશ્વવિષ્યાત - વિશ્વમાં વિષ્યાત

રોગમુક્ત - રોગથી મુક્ત

અહીં આપણે વિગ્રહ કરતી વખતે ‘-ની, -નો, -નું, -માં, -થી’ – વગેરે વિભક્તિપ્રત્યય ઉમેર્યા. જે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિથી જોડાયેલું હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. સામાન્ય રીતે તેનું ઉત્તરપદ મુજ્ય અને પૂર્વપદ ગૌણ હોય છે. આ પદનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિભક્તિપ્રત્યયો અથવા નામયોગી ઉમેરાય છે. એટલે કે આ સમાસને સમજવા માટે વિભક્તિપ્રત્યયોની ખબર હોવી જરૂરી છે. આમ તો તમે વિભક્તિપ્રત્યય જાણો જ છો. પણ નીચેના કોઠા પર નજર નાખીને એકવાર જડપથી યાદ કરી લઈએ.

વિભક્તિ	સંબંધ	વિભક્તિપ્રત્યય	ઉદાહરણ
દ્વિતીયા	કર્મ	શૂન્ય, ને	સ્નેહાધીન, નિદ્રાવશ, રામશરણ, આદરપાત્ર
તૃતીયા	કરણ (સાધન)	-થી, વડે	હસ્તલિભિત, શોકગ્રસ્ત, કલેશયુક્ત, ક્ષુધાતુર
ચતુર્થી	તાદર્થ (તે માટે)	માટે	શયનગૃહ, ભિસ્સાખર્ચ, દેશપ્રેમ, યજ્ઞવેદી
પંચમી	અપાદાન (ધૂટા પડવું)	-થી, થકી, -એ,	ધર્મભ્રષ્ટ, ઋણમુક્ત, ગર્ભશ્રીમંત, કર્તવ્યચ્યુત
ષષ્ઠી	સંબંધ	-ન, -(ઓ, ઈ, ઊ, આ)	કૂલહાર, પ્રભુપ્રતિમા, શિવાલય, ગણેશવંદના
સપ્તમી	અધિકરણ (સ્થાન)	-માં, -એ, પર	વ્યવહારકુશળ, વનવાસ, વિચારમળન

(નોંધ : સામાન્ય રીતે ‘આતુર’નો અર્થ ‘ખૂબ ઉત્સુક, ઉત્કંઠિત’ થતો હોય છે. પરંતુ, ‘આતુર’ શબ્દના ‘અધીરું’, ‘તૈયાર’, ‘બિમાર’ જેવા અન્ય અર્થો પણ થાય છે. તેમાં ‘પીડાતું, દુઃખી’ અર્થનો પણ સમાવેશ થાય છે. ‘ચિંતાતુર, શોકાતુર’ આદિ સમાસમાં ‘આતુર’ આ ‘પીડાતું, દુઃખી’ના અર્થમાં પ્રયોજય છે.)

આ કોઠામાં વિભક્તિપ્રત્યય ઉપરાંત કેટલાંક ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. જેથી આ સમાસ વધુ સ્પષ્ટ થાય. કર્મધારય સમાસ :

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમને ખબર છે ને કે શું કરવાનું છે? અધોરેખિત સમાસનો વિગ્રહ કરો.

(1) પરદેશની એ ગુજરાતી બાળાઓને એ પ્રાર્થના આવડતી ન હતી.

(2) એમનું આખુંય અસ્તિત્વ પોતાનાં બાળકોના સંસ્કારની આસપાસ મહાકવચ બનીને વિચરતું હતું.

(3) ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ?

પરદેશ - પર (અન્ય) દેશ

મહાકવચ - મહા કવચ

પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર

તમે જોઈ શકો છો કે અહીં વિગ્રહમાં આપણે કશું જ ઉમેર્યું નથી. માત્ર બે શબ્દોને જુદા જ કર્યા છે. થોડું ધ્યાનથી વાંચશો તો ધ્યાલ આવશો કે અહીં પહેલું પદ વિશેષજ્ઞ છે અને બીજું પદ વિશેષ (સંજ્ઞા) છે. આ સમાસને ‘કર્મધારય’ સમાસ કહેવાય છે.

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

(4) વરસાદ સાંબેલાધાર પડતો હતો.

(5) ઉત્સાહી તરવૈયા યુવાનો ગંગાના ઠંડાગાર મસ્ત વેગીલા પ્રવાહમાં તરવા પડે છે.

(6) સંસારસાગર મહાજળ ભરિયો, તમે તરી શકાય તો તરજો,

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ?

સાંબેલાધાર - સાંબેલા જેવી ધારા

ઠંડગાર - ગાર (માટી) જેવું ઠું

સંસારસાગર - સંસારરૂપી સાગર

અહીં તમે જોયું કે આપણે બે શબ્દોની તુલના કરી છે અથવા એક બાબતને અન્યરૂપે રજૂ કરી છે. જેમ કે, ‘સંસાર’ને ‘સાગર’ રૂપે મૂકીને, એટલે કે ‘સંસાર’ અને ‘સાગર’ જાણે એક જ છે. ગંગાનું પાણી અત્યંત ઠું છે. તેની ઠંડકની સરખામણી ભીની માટી - ગાર સાથે કરી છે. તો ‘સંસાર’ની વિશાળતા, તેમાં આવતાં મોજાં, તોફાનો આદિને કારણે જાણે તે ‘સાગર’ હોય, ‘સંસાર’ એ જ સાગર હોય તે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

જ્યારે સમાસના બે પદ વચ્ચે આ પ્રકારના સરખામણીનો કે અભેદત્વનો સંબંધ હોય (ઉપમેય - ઉપમાનનો સંબંધ હોય) ત્યારે પણ તેને ‘કર્મધારય’ સમાસ કહે છે. આ પ્રકારનાં અન્ય ઉદાહરણ જોતાં વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

નરકેસરી - કેસરી (સિંહ) જેવો નર

નરપશુ - પશુ જેવો નર

હદ્યસરોવર - હદ્ય રૂપી સરોવર

જ્ઞાનદીપ - જ્ઞાન રૂપી દીપ

વજદેહ - વજ જેવો દેહ

વ્યોમસર - વ્યોમ(આકાશ)રૂપી સરોવર

કડવુંઝેર - ઝેર જેવું કડવું

જીવનનૌકા - જીવનરૂપી નૌકા

ઉપપદ સમાસ :

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો. અધોરેખિત સમાસને સમજો.

(1) જમીનને વણખેડે પોચી રાખતાં પેલાં જમીનખેડુ અળસિયાં ય નથી બચ્યાં.

(2) પડખે બેઠેલા કાર્યકર્તા સાથે મસલત કરી લે છે.

(3) નાયકો પણ સંસ્કારપૂજક હતા.

(4) સ્વર્ગસ્થ શેઠ નંદનંદનન સાથે મારો સંબંધ દાયક જૂનો.

(5) મારા હિતેચ્છાઓએ મારી દ્યા ખાઈને મારા દુઃખનો ભાર ઓછો કરવા કાળજી રાખી હતી.

આ સમાસોનો વિગ્રહ કરીએ.

જમીનખેડુ - જમીન ખેડનાર

કાર્યકર્તા - કાર્ય કરનાર

સંસ્કારપૂજક - સંસ્કાર પૂજનાર

સ્વર્ગસ્થ - સ્વર્ગમાં ‘સ્થ’- રહેનાર

હિતેચ્છા - હિત ચ્છનાર

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે સમાસનું છેલ્લું પદ કોઈ કિયાસૂચક નામ છે. જે સમાસનું ઉત્તરપદ કિયાવાચી નામ હોય તેને ઉપપદ સમાસ કહે છે. આવા સમાસનાં અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ.

ગોપાળ - ગાયોને પાળનાર

રક્ષક - રક્ષા કરનાર

તટસ્થ - તટ (કિનારે) રહેનાર

ધૂર્ઘર - ધૂરાને ધરનાર

જીવરખું - જીવ રાખનાર

ધરભંગ - ધરનો ભંગ થવો તે, તૂટવું તે

ગુજરાતીમાં કેટલાક સંસ્કૃત સમાસ પણ પ્રયોજય છે. તેમાં ઉપપદ સમાસનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે કે આ તત્સમ સમાસનું ઉત્તરપદ પણ સંસ્કૃત કિયાવાચી નામ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવાં કેટલાંક સંસ્કૃત કિયાવાચી નામનો પરિચય કોઈમાં સોદાહરણ જોઈ શકાશે.

સંસ્કૃત	ક્રિયારૂપ-અર્થ	ઉદાહરણ
જી	જીણનાર	મર્મજી, સર્વજી, સુજી, તજજી, કૃતજી
દન	હણનાર	કૃતધન
જ	જન્મનાર	અનુજ, સરોજ, અનુજ, પંકજ, ક્ષિતિજ
જી	જન્મનાર	ગિરિજા, શૈવજા, હિમજા, તનુજા
દ	દેનાર	દુઃખદ, સુખદ, નીરદ
દા	દેનાર	ક્રીતદા, યશોદા, પ્રેમદા, મોકશદા, અભયદા
ક	કરનાર	સહાયક, ઉદ્ઘારક, સંચાલક, પ્રેક્ષક, મોહક
કર	કરનાર	ભયંકર, દિવાકર, સુધાકર, શાંતિકર
કાર	કરનાર	ગ્રંથકાર, કુંભકાર, કૃષિકાર, સુવર્ણકાર
પાલ	પાળનાર	ગોપાલ, મહિપાલ, રાજ્યપાલ, ગ્રંથપાલ
સ્થ	રહેનાર	ગૃહસ્થ, સ્વરસ્થ, કંઠસ્થ, તટસ્થ, મંચસ્થ
ધર	ધારનાર	ફળીધર, મુરલીધર, ગાદાધર, ધુરંધર
ધરા	ધારનાર	વસુંધરા, યશોધરા
સર	સરનાર	અગ્રેસર, અપ્સરા
ચર	ફરનાર	નિશાચર, અનુચર, ખેચર, વનચર
હર	હરનાર	મનોહર, ચિત્તહર

આ પ્રકરણમાં આપણે સમાસની ચર્ચા કરી. તમે નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને આપેલા વિકલ્પોમાંથી ક્યો વિકલ્પ સમાસ નથી. તે જણાવો.

- આટલો બધી સમાસનો ચ્યાં કર્યા પછી કર્યા વિકલ્પ સમાસ નથો, તે ઓળખવામા કાઈ તકલાફ તો નથો પડી ચાલો ઉત્તર જોઈએ :

(1) (ક) (2) (ખ) (3) (ગ) (4) (ગ) (5) (ક) - સાચા વિકલ્પ પસંદ કર્યા હતા ને!- સરસ-
મિત્રો આપણે આ પદ્ધતિમાં દાદું તત્પર્ય ર્મધાર્ય તથા ર્પદ્ધ અમાભ વિશે અભ્યાભ કર્યો છે તો હવે

નીચેના વાક્યોમાં અધોરેખિત સમાસનો પ્રકાર જગ્ઘાવશો ?

(1) ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિભ્યાત છે.

(ક) દ્વાદ્શ

(ખ) તત્પુરુષ

(ગ) કર્મધારય

(ધ) ઉપપદ

(2) નંદનંદન જીવનમાં આપબજે આગળ આવેલા.

(ક) દ્વાદ્શ

(ખ) તત્પુરુષ

(ગ) કર્મધારય

(ધ) ઉપપદ

(3) હર કી પૈઢી પર અબોલ ધર્મભાવનાનું વાતાવરણ છવાયેલું રહે છે.

(ક) દ્વાદ્શ

(ખ) તત્પુરુષ

(ગ) કર્મધારય

(ધ) ઉપપદ

(4) શેઠે એને ચાયપાઉ તરીકે આજુબાજુની કીટલી ફેરવતો કરી દીધો.

(ક) દ્વાદ્શ

(ખ) તત્પુરુષ

(ગ) કર્મધારય

(ધ) ઉપપદ

(5) નવસર્જનની વાટે વિહરતા.

(ક) દ્વાદ્શ

(ખ) તત્પુરુષ

(ગ) કર્મધારય

(ધ) ઉપપદ

ઉત્તર : (1) (ખ) તત્પુરુષ (2) (ગ) કર્મધારય (3) (ખ) તત્પુરુષ (4) (ધ) ઉપપદ

(5) (ગ) કર્મધારય

તમારા અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત અન્ય અખબાર, સામાચિક કે પુસ્તક વાંચતી વખતે તમે જોઈ શકશો કે ‘સમાસ’ દ્વારા કેવી સચોટ અને સહજ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

નીચેનું વાક્ય વાંચો :

બાજુમાં તાડોબા નામનો પશુપક્ષીઓ નિર્ભય રીતે ફરી શકે તેવો આરક્ષિત વિસ્તાર હતો.

જો આ વાત આમ કહેવાય તો -

બાજુમાં તાડોબા નામનું અભ્યારણ હતું.

ક્યારેક વાત વિસ્તારથી કહેવાય તો વધુ સ્પષ્ટ થાય છે તો ક્યારેક લાઘવથી કહેવાય તો વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. અહીં લાઘવથી કહેતાં વધુ સ્પષ્ટતા અનુભવાય છે. જ્યારે કોઈ વાત સંક્ષેપમાં કહેવી હોય ત્યારે આપણે આ યુક્તિ અજમાવીએ છીએ. શબ્દસમૂહ કે પદસમૂહ દ્વારા જે અર્થનો નિર્દેશ થતો હોય તે અર્થને કોઈ એક જ શબ્દ દ્વારા રજૂ કરીએ છીએ. અહીં આવા કેટલાક શબ્દસમૂહનો પરિચય મેળવીએ, જેને એક શબ્દમાં મૂકતાં વાત લાઘવથી, સંક્ષેપમાં કહી શકાય.

સ્થિતપ્રક્ષ - જે સ્થિર બુદ્ધિ ધરાવે છે તે, જ્ઞાની

નાન્દી - વસ્તુનિર્દેશવાળો નાટકનો પ્રારંભનો શલોક

મસલત - અસરપરસ કરેલી ચર્ચા-વિચારણા

રંગમંચ - નાટકની ભજવણી માટેનું સ્થાન

અમાનત - સાચવી રાખવા સોંપેલી થાપણ

તાકો - ફાડવા વિનાનું લાંબું લૂગડાનું થાન

વાર - ત્રાણ ફૂટ જેટલું માપ

ગાગર - પાણી ભરવાનું સાંકડા મોંનું વાસણ

કેડી - સાંકડો પગરસ્તો

ડયકારો - ગાય, લેંસ આદિ પ્રાણીને હાંકતા કરાતો અવાજ

લહાણી - શુભ પ્રસંગે બેટની વહેંચણી

ઉચાપત - ખોટી રીતે પડાવી લેવું

ચબૂતરો - પંખીઓને દાઢા નાખવાની, ઉંચી જગ્યા
 અભયારણું - પશુપક્ષીઓ નિર્ભય રીતે ફરી શકે તેવો આરક્ષિત વિસ્તાર
 કલ્પવૃક્ષ - ઈચ્છા અનુસ્તાર આપનાર વૃક્ષ
 સ્વયંવર - કન્યા પોતે વર પસંદ કરે તે
 સંપેતરું - કોઈને પહોંચાડવા માટે સોંપાયેલી વસ્તુ, બેટસોગાતની ચીજ
 કંજૂસ - ખપ કરતાં ઓછો ખર્ચ કરનાર
 ઉડાઉ - ખપ કરતાં વધારે ખર્ચ કરનાર
 કરકસર - જરૂરી ખર્ચ જ કરવું - થવા દેવું તે
 પારસમણિ - જેના સ્પર્શથી લોખંડ સોનું બની જાય તેવો મણિ
 ક્ષિતિજ - જ્યાં પૃથ્વી અને આકાશ અદે છે તેવી કટિપત રેખા
 અનામિકા - ટથલી આંગળી પાસેની આંગળી
 અનાથાશ્રમ - નિરાધાર બાળકોને રહેવાનું સ્થળ
 શિલાલેખ - પથર ઉપર કોતરેલો લેખ
 પુરોગામી - પહેલાના સમયમાં થઈ ગયેલું
 આત્મકથા - પોતાને હાથે લખાયેલું પોતાનું જવનવૃત્તાંત
 શહીદ - યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરનાર
 ઉપનામ, તખલ્લુસ - લેખકે ધારણ કરેલું બીજું નામ
 મરજીવો - સમુદ્રમાંથી ઝૂબકી મારી મોતી કાઢનાર
 કામચોર - સોંપેલા કામમાં ઓછું કરવાની વૃત્તિવાળું
 શેખચલ્લી - હવાઈ કિલ્લા બાંધનાર
 મિત્રો, જ્યારે તમે નિબંધ કે અર્થવિસ્તાર લખો કે સંક્ષેપીકરણ કે સારાંશલેખન કરો ત્યારે તમે આ અને આવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકો. તેનાથી તમારું લખાણ વધુ સમૃદ્ધ લાગશે.

રૂઢિપ્રયોગ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) અહીં સાઈકલ રિપેર કરવામાં આવે છે. (2) અહીં ટાયર પંક્ચર કરવામાં આવે છે.

જ્યારે તમે પહેલું વાક્ય વાંચો છો ત્યારે જે કહેવાયું છે તે જ સમજો છો કે એ દુકાન પર સાઈકલ રીપેર કરવાનું કામ થાય છે. પણ જ્યારે બીજું વાક્ય વાંચો છો ત્યારે તમે શું સમજો છો ? શું ત્યાં તમે ટાયરને 'પંક્ચર' કરાવવા જશો કે 'પંક્ચર થયેલા ટાયર'ને રિપેર કરાવવા જશો? એટલે કે, જ્યારે એવું લખાયું હોય કે અહીં ટાયર પંક્ચર કરવામાં આવે છે. પણ તમે એનો અર્થ એવો જ સમજો છો કે પંક્ચર થયેલું ટાયર ત્યાં રિપેર થાય છે. તમે આવું સમજો છો તેનું કારણ રૂઢિ છે. આપણે આવા અનેક અર્થ રૂઢિને કારણો, પરંપરાથી મળેલા વિશેષ અર્થને આધારે મેળવીએ છીએ. ભાષામાં આવા અનેક રૂઢિપ્રયોગ છે.

દરેક ભાષામાં રૂઢિપ્રયોગ પ્રયોજાતા હોય છે. આ રૂઢિપ્રયોગ સમાજ, સંસ્કૃતિ, વિશેષ ભાષાવપરાશ આદિને કારણો રૂઢ થતા હોય છે. નીચે કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો આપ્યા છે તમે જોઈ શકશો કે જુદી જુદી ભાષામાં પણ સમાંતર રૂઢિપ્રયોગ પ્રયોજાય છે.

ગુજરાતી	હિન્દી	English
અણીના વખતે	એન વક્ત પર	In the nick of time
આકાશના તારા તોડવા	આસમાન કે તારે તોડના	To make bricks without straw
આબરુ લીલામ થવી	આબરુ નીલામ હોના	To ruin one's reputation
આંખની કીકી	આંખ કા તારા	Apple of one's eye

ઓલામાંથી ચૂલામાં પડવું	આસમાઁ સે ટપકે, ખજૂર મેં અટકે	Out of the frying pan, in to the fire
કક્કો ખરો કરવો	જિદ પર અડેં રહના	Harp on the same straing
કાન ભંભેરવા	કાન ભરના	To poison someone's ear
કાણાને કાણો કહેવો	કાલે કો કાલા કહના	To call a spade, a spade
કાગનો વાધ કરવો,		
રાઈનો પર્વત કરવો	રાઈ કા પહાડું બનાના	Make a mountain out of a mole hill.
ખબર લઈ નાખવી	ખિટયા ખડી કર દેના	To take someone to task
ગલ્વાંતલ્વાં કરવાં	બહાને બનાના	To dodge an issue
તલવારની ધાર પર ચાલવું	તલવાર કી ધાર પર ચલના	To walk on a tight rope
દોરી સંચાર કરવો.	નાચ નચાના	To pull the strings
પડતાં પર પાટુ મારવું	ગિરતે કો ગિરાના	Add insult to injury
પોતાનું ગાણું ગાવું	અપને મુંહ મિયાં મિદ્દું બનાના	To blow one's trumpet
માથું મારવું	હસ્તક્ષેપ કરના	To pock one's nose
મિજાજ ગુમાવવો	આપા ખો બૈઠના	To lose one's temper

ગુજરાતી ભાષાના આવા કેટલાક ઝિફ્પ્રયોગો જોઈએ :

- અંતરમાં ઓછું લાવવું
- તોળ કરવો
- વાત વણસી જવી
- પેંગડામાં પગ ધાલવો
- આકાશ-પાતાળ એક કરવા
- આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો
- આંખ આડા કાન કરવા
- આંખમાં ધૂળ નાખવી
- એકના બે ન થવું
- કાનભંભેરણી કરવી
- કંદું કાપી આપવું
- ચોળીને ચીકણું કરવું
- જીબ ન ઉપડવી
- જીબના ડૂચા વળવા
- દહીદૂધમાં પગ રાખવો
- પથ્થર પર પાડી
- પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી
- બાજુ ધૂળમાં મેળવવી
- બારમો ચંદ્રમા હોવો
- મોં ચડવું
- લોહી ઊકળી ઊઠવું
- વજપાત થવો
- હાથ ધોઈ નાખવા
- હાહાકાર વર્તાઈ રહેવો
- હૈયે ટાઢક વળવી
- હદ્યથી દુઃખી થવું
- બનાવટ કરવી
- વાત બગડી જવી
- બરોબરી કરવી
- કોઈ પ્રયાસ બાકી ન રાખવો
- ખરેખરી મુશ્કેલી આવે ત્યારે ઉપાય શોધવો
- ધ્યાન ન આપવું, ન ગણકારવું
- છેતરવું
- પોતાની વાત ન છોડવી
- કોઈના વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા
- પોતાની વિરુદ્ધમાં જઈ શકે તેવી લેખિત કબૂલાત આપવી
- વાતનું નિરર્થક લંબાણ કરવું
- બોલી ન શકવું
- કહી કહીને થાકી જવું
- બંને પક્ષમાં રહેવું
- વ્યર્થ જવું
- મુશ્કેલી આવે તે પહેલાં ઉપાય કરવો
- કોઈની યોજના ઊંધી વાળી દેવી
- આડાબનાવ હોવો
- રીસ ચડવી
- ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જવું
- મોટો આઘાત લાગવો
- આશા મૂકી દેવી
- ગભરાટ ફેલાઈ જવો
- મનમાં નિરાંત થવી

કહેવત

નીચેની કહેવત વાંચો :

બોલે તેનાં બોર વેચાય

તમે આ કહેવત વાંચો અને તરત સમજાઈ જાય કે જો તમારે કાંઈ વેચવું હશે તો તમારે તેના વિશે બોલવું પડશે, એની જાહેરાત કરવી પડશે. અર્થાત્ જે બોલશે, તેનું કામ દેખાશે. અથવા નીચેની કહેવત વાંચો :
ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું.

અર્થાત્ સામાન્ય રીતે ડોક્ટર કે વૈદ પાસે જવાનું થાય ત્યારે તેમની કડવી દવાની બીક લાગતી હોય છે. તેઓ ‘આ જ ખાવ, આ ન ખાવ’ વગેરે જેવી પરેજી પાળવાનું કહેશે તેવી બીક, લાગણી હોય છે; પણ તેના બદલે જો દાંતમાંથી લોહી નીકળે અને ડોક્ટર કહે કે ‘આઈસકીમ ખાવ’ તો એવા દર્દની તકલીફ નથી થતી. ઉલટું, એના કારણે કહી શકાય કે ‘મારે આઈસકીમ ખાવો છે, મને ડોક્ટરે કહ્યું છે’, અર્થાત્ જે કરવું ગમે છે, તે જ કરવાની સલાહ મળે.

એટલે કે, તમે જોઈ શકો છો કે કહેવત એક લાંબા વાક્ય જેવી હોય છે અને તેના દ્વારા ઘણું બધું કહી શકાય છે, સૂચ્યવી શકાય છે. આ કહેવત કોઈ પણ ભાષાનો અનેરો ભજાનો હોય છે. આ કહેવતોમાં ઊંડી સમજ છુપાયેલી હોય છે, તમને ખબર છે કે દરેક ભાષામાં કહેવતો હોય છે અને તમે ધ્યાનથી વાંચો તો તમને એ પણ ઘ્યાલ આવશે કે દરેક ભાષામાં વધતે-ઓછે અંશે માનવમન, સમાજ આદિના પ્રતિબિંબ જીલતી કહેવતો હોય છે. તેથી જુદી ભાષાની હોવા છતાં આપણાને કહેવતોમાં સામ્ય જોવા મળે છે. નીચેના કોઈમાં આપેલી ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી કહેવત જુઓ, આપોઆપ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ગુજરાતી	હિન્દી	English
સોખત તેવી અસર	जैसा સંગ વैસા રંગ	A man is known by the company he keeps.
સો દહાડા સાસુના, તો એક દહાડો વહુનો	સો સુનાર કી એક લુહાર કી	Every dog has his day.
સૌ સારુ જેનો અંત સારો	અંત ભલે કા સબ ભલા	All is well that ends well.
વાવે તેવું લણે	બોયા પેડ બબુલ કા, આમ કહાઁસે ખાય	As you sow, so you reap.
રાંઝા પછીનું ડહાપણ	અબ પછ્યાયેં હોત ક્યા, જબ ચિંડિયા ચુગ ગઈ ખેત	To lock the stable, when the steed is stolen
માણસ ધારે છે કાંઈ અને ઈશ્વર કરે છે કાંઈ	ઇન્સાન સોચતા કુછ ઔર હૈ, ઔર હોતા કુછ ઔર હૈ ।	Man proposes, God disposes.
મન હોય તો માળવે જવાય	મુરાદ હો તો મંજિલ મિલે ।	Where there is will, there is a way.
પૂછ્યા નર પંડિત થાય	પૂછે સો પંડિત હોય ।	He that nothing questions, nothing learns.
પારકી આશ સદા નિરાશ	આસ પરાઈ, કભી બર ન આઈ	Self help is the best help.
નાચવું નહીં ને આંગણું વાંકું	નાચ ન જાને, આંગન ટેઢા ।	A bad workman quarrels with his tools.
ધીરજનાં ફળ મીઠાં	સબ્ર કા ફલ મીઠા ।	Patience pays.
તેજુને ટકોરો ને ગધેડાને ડફણાં	સમજદાર કો ઇશારા કાફી	A word to wise is enough.
ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય	બુંદ બુંદ સાગર ભરે ।	Little strokes fell great oaks.
જેવો દેશ તેવો વેશ	જैસા દેશ, વैસા વેશ	Do in Rom, as the Romans do.
જેવા સાથે તેવા	જैસે કે સાથ તૈસા	Tit for tat.
જીવતો નર ભદ્રા પામે	જાન હૈ તો જહાન હૈ ।	While there is life, there is hope.
ભસતાં કૂતરાં કરે નહીં	ભૌંકે સો કાટે નાહીં ।	Barking dogs seldom bite.

ખોદો કુંગર અને કાઢ્યો ઉંદર	ખોદા પહાડ ઔર નિકલા ચૂહા ।	Much ado about nothing.
ઉજળું એટલું દૂધ નહીં.	જો પીલા સો સોના નહીં।	All that glitters is not gold.
અધૂરો ઘડો છલકાય ઘણો.	અધજલ ગગરી, છલકત જાય ।	Empty vessels make most noise.

મિત્રો તમને ખબર છે કે, એક જ અથવા સરખા અર્થ ધરાવતી કહેવતો પણ હોય છે. જુઓ, નીચેની સમાનાર્થી કહેવતો વાંચો.

ગાજ્યા મેહ વરસે નહીં.	ભસતાં કૂતરાં કરદે નહીં.
ચળકે એટલું સોનું નહીં.	ઉજળું એટલું દૂધ નહીં.
ધીરજનાં ફળ મીઠાં.	ઉતાવળે આંબા ન પાકે.
અધૂરો ઘડો છલકાય ઘણો.	ખાલી ચણો વાગે ઘણો.
કૂમળું ઝડ વાળીએ તેમ વળે.	પાકે ઘડે કાંઠા ન ચડે.
તરત દાન ને મહાપુષ્ય.	ધરમના કામમાં ઢીલ નહીં.
ધોબીનો કૂતરો, ન ધરનો ન ઘાટનો.	બે ધરનો પરોણો ભૂખે મરે.
વસુ વિના નર પશુ.	નાણા વિનાનો નાથિયો, નાણે નાથાલાલ.
હૈયું બાળવું તે કરતાં હાથ બાળવા સારા.	આપ મૂઢા વિના સ્વર્ગ ન જવાય.
જાંઝ હાથ રળિયામણાં.	જાંઝી કીરી સાપને તાણે.

મિત્રો, મઝાની વાત એ છે કે સમાજમાં વિરોધી બાબતો હોય છે, પરિસ્થિતિ અનુસાર જુદા નિર્ણયો લેવાતા હોય છે. કહેવતો આવી વિરોધી બાબતોનું પણ પ્રતિબિંબ જીલે છે. જેમ કે,

બોલે તેનાં બોર વેચાય - ન બોલ્યામાં નવ ગુણ.

એક કહેવતમાં બોલવાનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે તો બીજી કહેવતમાં મૌનનું મહત્વ ગૂંથાયું છે. આવી વિરોધી પરિસ્થિતિનો અર્થ આપતી કેટલીક કહેવતો જોઈએ.

અક્કરમીનો પડિયો કાણો.	ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે.
આપ ભલા તો જગ ભલા.	દ્વારા ડાકણને ખાય.
ચેતતો નર સદા સુખી.	બહુ ડાદ્યા બહુ ખરડાય.
જાંઝ હાથ રળિયામણા.	જાંઝી દાયરે વેતર વંઠે.
તરત દાન ને મહાપુષ્ય.	ધીરજનાં ફળ મીઠાં.

મિત્રો, વિરોધી અર્થ ધરાવતી કહેવતનો નાનકડો નમૂનો આપીને તમારું એ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. આવી બીજી કહેવતો પણ જેણી કરજો.

કહેવતોનો ઉપયોગ કરીને જ્યારે નિબંધ, અર્થવિસ્તાર કે અન્ય લખાણ લખાય છે ત્યારે તેમાં ટૂંકમાં ઘણું કહેવાય છે અને ભાષાનો આ ખજાનો તમારા લખાણને વધુ સમૃદ્ધ કરે છે.

પૂરક વાચન

1

એટલામાં રાજ !

રમણિક સોમેશ્વર

(જન્મ : 2-1-1951)

રમણિક સોમેશ્વરનો જન્મ કચ્છ જિલ્લાના આડેસર ગામમાં થયો હતો. તેઓ બેંકમાં ઓફિસર તરીકે કાર્ય કરી નિવૃત્ત થયા છે. હાલ વડોદરા રહે છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ તરીકે જાણીતા છે. અનુઆધુનિક કવિઓમાંના એક એવા આ કવિ કાવ્યો અને ગીતોમાં પ્રકૃતિ તેમજ માનવભાવોનું ઉચિત ભાષામાં આવેખન કરે છે. માનવ તરફનો સમભાવ અને વૃક્ષો તરફનું ઝેંચાણ એમનાં કાવ્યોમાં વિશેષ છે.

‘તમે ઉકેલો બેદ’ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘ઝંજાવાત વચ્ચે કૂલ’ નામે અનુવાદગ્રંથમાં કાવ્યો અને ડાયરીનાં પાનાં છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં પ્રકૃતિ સાથેની આત્મીયતા કેવું હળવાશર્ભ્યું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે તે સરસ રીતે દર્શાવ્યું છે.

આપણો તો એટલામાં રાજ !

આખાયે જંગલમાં રોજરોજ કૂટે છે ક્યાંક એક કુંપળ તો તાજ

આપણો તો એટલામાં રાજ !

એકાદું પંખી જો ડાળ ઉપર બેસે

તો થાય મળ્યું આખ્યું આકાશ,

એકાદું ગીત કોઈ મોસમનું ગાય

તોય રોમરોમ કૂટે પલાશ

એકાદી લહેરખી પવનની જ્યાં સ્પર્શે, ત્યાં રણજાણતી જાલરી બાજ

આપણો તો એટલામાં રાજ !

પાણીની એકાદી છાલકમાં હોય,

કદી રીમજીમ રેલાતો મલ્હાર,

છાતીમાં નાંગરેલ સપનામાં હોય

કોઈ એકાદી ક્ષણનો વિસ્તાર,

એક-એક કુંપળમાં જંગલ ઉલરાય? કોઈ પૂછે તો કહીએ કે હાજ

આપણો તો એટલામાં રાજ !

શબ્દાર્થ

કુંપળ નવું ફૂટતું પાંદડું મોસમ અતુ રોમરોમ રુંવાડે રુંવાડે પલાશ ખાખરો, કેસૂડો છાલક છોળ મલ્હાર સંગીતનો રાગ નાંગરેલ લંગરવું

કનૈયાલાલ ભડુ

(જન્મ : 16-1-1965)

કનૈયાલાલ ભડુનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પ્રાંગંગા તાલુકાના જેગડવા ગામે થયો હતો. તેમણે એમ.એ., પીએચ.ડી., સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. ‘શબ્દાક્ષત’, ‘હું પણ ખેંચીશ નહીં’, ‘મંત્રોચ્ચાર’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘બ્રહ્માખ’ તેમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘મોરપીઠિના રંગ’ નિબંધસંગ્રહ અને ‘સમયનો સાતમો પગ’ એમનો એકાંકીસંગ્રહ છે. વિવેચન અને અનુવાદમાં પણ તેમનું કાર્ય છે.

આ ચરિત્રનિબંધમાં ગુજરાતના રંગભૂમિ સમ્રાટ અને ફિલ્મ અભિનેતા ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની કારકિર્દી અને પ્રદાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે. રંગભૂમિ, ફિલ્મ અને જાહેરજીવનમાં ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના પ્રદાનને રસપ્રદ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યક્તિ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનો સરસ પરિચય પણ આમાંથી સુપેરે મળે છે.

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની પ્રતિભાએ નાટકના તખ્તા પર અને ફિલ્મોના પડદા પર અવનવાં અજવાળાં પાર્થર્યો હતાં. અભિનયની દુનિયામાં તેઓ અવિસમણીય ઘટના જેવા હતા. 14-07-1937ના દિવસે એમનો જન્મ. પિતા જેઠાલાલ રંગભૂમિના સારા નટ હતા એ વારસો એમને મળ્યો હતો. શાળા કક્ષાએથી વક્તૃત્વ અને નાટ્યસ્પર્ધામાં તેમણે ઈનામો જીતેલાં.

મુંબઈની સિદ્ધાર્થ કોલેજમાં અભ્યાસ દરમિયાન નાટ્યના વિદ્ધાન વિષ્ણુકુમાર વ્યાસની પ્રેરણાથી નાટકનો રંગ ચડ્યો. પરિણામે ગ્રાંડ વાર નાપાસ થયા. આજીવિકા માટે ફેકટરીમાં રાતપાળી નોકરી કરવા સાથે નાટકોનાં રિહર્સલ ચાલુ રાખ્યાં. અભ્યાસ દરમિયાન ‘ભીતરનાં વહેણા’ અને ‘શાહજહાં’ નાટકમાં પ્રથમ ઈનામ મેળવ્યાં. અભ્યાસ છોડી ‘ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડ્રામેટિક આર્ટ્સ’માં પ્રવેશ મેળવી અભિનયનાં વિવિધ પાસાંઓની ઊંડી તાલીમ મેળવી. ધગશ, ધીરજ, નિષ્ઠા અને સચ્ચાઈના ગુણોથી જીવનનાં વહેણોમાં સફળ થયા.

એમની કારકિર્દીનો મોટો વળાંક દર્શકની નવલક્ષ્ણ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’નું એમણે નાટ્યરૂપાંતર કર્યું અને પોતે હેમંતનું પાત્ર ભજવ્યું તેમાંથી આવ્યો. એ નાટકે ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઈતિહાસ બદલી નાખ્યો. પછી પોતાની નાટ્યસંસ્થા સ્થાપી ‘મેજર ચંદ્રકાન્ત’, ‘આતમને ઓઝલમાં રાખ મા’, ‘વેવિશાળ’, ‘કથા તારી વથા મારી’, ‘કવિ દયારામ’ જેવાં અનેક નાટકોમાં અભિનય કરી ગુજરાતી રંગભૂમિને જીવન સમર્પિત કર્યું. એમાં એમનું અવિસમરણીય નાટક ‘અભિનય સમ્રાટ’નું નિર્માણ કરી જુદાં જુદાં છ પાત્રોનો અભિનય કરી ગુજરાતી રંગભૂમિના ઈતિહાસમાં નવું શિખર સર કર્યું.

ત્યાં સુધીમાં ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ ફિલ્મોમાં નાનાં પાત્રો ભજવ્યાં હતાં, પરંતુ 1971માં મુખ્ય અભિનેતા તરીકે પહેલી ફિલ્મ ‘જેસલ તોરલ’ આવી અને ગુજરાતી ફિલ્મમાં તેઓ પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પાખ્યા. ગુજરાતી ફિલ્મની પણ દિશા બદલાઈ ગઈ. પછીથી ‘રાજા ભરથરી’, ‘રાણક દેવી’, ‘હોથલ પદમણી’, ‘ભાદર તારાં વહેતાં પાણી’, ‘માલવપતિ મુંજ’, ‘સંતુ રંગીલી’, ‘સોન કંસારી’, ‘વેરની વસૂલાત’, ‘મચ્છુ તારાં વહેતાં પાણી’, ‘ભાદરને કાંઠે’ અને ‘માનવીની ભવાઈ’ જેવી કૃતિ આધારિત ફિલ્મો દ્વારા તેમણે ગુજરાતી પ્રેક્ષકોનાં હફ્ટયમાં કાયમી સ્થાન મેળવ્યું. ગુજરાતી ફિલ્મને નવી ઓળખ મળી. એમની ફિલ્મો આખો પરિવાર સાથે બેસી માણી શકે તેવી સુરુચિપૂર્ણ અને સંસ્કારી હતી. આ રીતે ગુજરાતી રંગભૂમિ અને ફિલ્મને તેમણે રાષ્ટ્રીય ઓળખ અપાવી.

તેમના હફ્ટયમાં કલાક્ષેત્રની જેમ જ ગ્રામસમાજ અને સામાન્યજન માટે પ્રેમ અને નિસ્બત હતાં. તેમની લોકપ્રિયતા એવી હતી કે રાજકીય પક્ષો એમને ઈચ્છે જ. તેમને સાબરકાંઠાના ભીલોડા વિસ્તારની ટિકિટ મળી. તેઓ વિજેતા થયા. સરકારે તેમને ‘ફિલ્મ વિકાસ નિગમ’ના અધ્યક્ષ નિયમા. પછીથી ‘યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ, શહેરી મકાન અને પંચાયત’ વિભાગના રાજ્યકક્ષાના મંત્રી પણ બન્યા. આ કામગીરીમાં તેમણે સતત મહેનત અને કાળજી લઈને ગામડાના વિકાસ માટે કાર્ય કર્યું. એમના પારદર્શક સ્વભાવને કારણે વિધાનસભાના ઉપાધ્યક્ષ પણ બનાવાયા. તેઓ ગ્રાંડ વખત વિધાનસભામાં ચૂંટાયા હતા. તેમનું રાજકારણ લોકકારણ માટે હતું, એથી તેમણે જરૂરિયાતવાળા

ગ્રામવિસ્તારના ગરીબ ખેડૂતો, કારીગરો અને પછાત લોકો માટે રાજકારણ પસંદ કર્યું હતું.

એમની રંગભૂમિ અને ફિલ્મ કામગીરી એવી શ્રેષ્ઠ હતી કે તેમનું અનેક ઈનામો અને પુરસ્કારોથી સન્માન થાય એ સહજ હતું. વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે 1989માં ‘પદ્મશ્રી એવોર્ડ’ અને રાજ્ય સરકારનો પંતિત ઓમકારનાથ ઠાકુર એવોર્ડ 1992માં મળ્યો. ‘માનવીની ભવાઈ’ ફિલ્મ માટે ‘રંગતકમળ એવોર્ડ’ તો રાજ્ય સરકારનો ગૌરવ પુરસ્કાર, લાઈફ ટાઈમ અચિવમેન્ટ એવોર્ડ અને ‘દાદાસાહેબ ફાળકે’ એવોર્ડથી પણ સન્માનિત કરાયા. ગુજરાતના ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં બે દાયકા સુધી અભિનય, લેખન, નિર્માતા, ટિગર્શેક તરીકે પ્રદાન કરવા બદલ તેર જેટલા ફિલ્મ એવોર્ડ પણ મળ્યા.

અનેક નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓ, કલાકારો, સાહિત્યકારો, ઉદ્યોગપતિઓ, સંતો સાથે તેમને અંતરંગ પ્રેમના સંબંધો હતા. સાથે જ સામાન્ય માણસને પણ તેઓ પોતીકા લાગતા. ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓનું તેમણે વાંચન કર્યું હતું. કલા અને સંસ્કૃતિ વિશે તેઓ સુંદર, પ્રેરક વક્તવ્ય આપી શકતા.

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ દીર્ઘાયુ ભોગવી, અનેક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી ચિરવિદાય લીધી (તા. 4-1-2015) ત્યારે તેમની ખોટ અનેક ક્ષેત્રમાં અનેક લોકોએ અનુભવી. વીસમી સદીના ગુજરાતી રંગભૂમિના અને ચિત્રપટના મહાનાયક તરીકે ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી લોકોના હદ્યમાં ધબકતા રહેશે.

શબ્દાર્થ

તખ્તો રંગમંચ, સ્ટેજ અવિસમરણીય સ્મરણામાં કે સ્મૃતિમાં રહે તેવું આજીવિકા જીવનનિર્વાહની કામગીરી રિહર્સલ નાટક ભજવવા અગાઉ કરેલો અભ્યાસ કારકીર્દી કામને કારણે ઊભી થયેલી પ્રતિષ્ઠા ઓઝલ પડદો વેવિશાળ સગપણ રંગભૂમિ નાટક ભજવવાની જગ્યા નિમણૂક કામ પર નિમાવું તે રાજીનામું નોકરીમાંથી છૂટા થવાની માગણીનું લખાશ નિસબ્ધત સંબંધ, નાતો પુરસ્કાર ઈનામ દીર્ઘાયુ લાંબું આયુષ્ય ચિરવિદાય મૃત્યુ, અવસાન ચિત્રપટ ચલચિત્ર, ફિલ્મ

નાનાભાઈ ભડ્ક

(જન્મ : ઈ. સ. 1882, અવસાન : ઈ. સ. 1961)

નાનાભાઈ ભડ્કનું મૂળ નામ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભડ્ક હતું. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના પદ્ધેગામ (ભાલ)ના વતની હતા. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના અધ્યાપકપદેથી રાજીનામું આપી તેમણે ‘દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. સોનગઢ પાસેના આંબલા ગામે નઈ તાલીમ આધારિત ગ્રામકેળવણીના નૂતન પ્રયોગ રૂપે ‘ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ’ નામની લોકશાળ સ્થાપી. આ પ્રયોગે ગુજરાતમાં ગ્રામકેળવણીમાં મોટી કાંતિ થઈ. તે પછી સમગ્ર ભારતમાં ઘ્યાતનામ બનેલી ‘લોકભારતી’ (સાણોસરા) સંસ્થાની સ્થાપના કરી. ભારત સરકારે તેઓને ‘પદ્મશ્રી’ના બિતાબથી નવાજ્યા હતા. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના આશમોલ વારસાનો પરિચય કરાવતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘રામાયણનાં પાત્રો’, ‘મહાભારતનાં પાત્રો’, ‘હિન્દુધર્મની આજ્યાયિકાઓ’ 1-2, ‘ભાગવતકથાઓ’ તેમજ ‘દાયાંતકથાઓ’ એ એમનાં મુખ્ય પ્રેરક પુસ્તકો છે. તેમણે કેળવણી, ધર્મ વગેરે વિશે પણ ચિંતનાત્મક નિબંધો લખ્યા છે. ‘ઘડતર અને ચણતર’ નામે તેમણે પોતાની આત્મકથા પણ આપી છે.

આ કથામાં ધૌભ્યક્રષિ શિષ્ય ઉપમન્યુનું ખાઉધરાપણું દૂર કરવા અને પોતાના શિષ્યને પરમ વિદ્યાનો અધિકારી બનાવવા માટે પોતે કેવી કેવી કસોટી કરે છે - એ બાબતનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેજસ્વી હોવા છતાં ઉપમન્યુ પોતાના આ દોષને કારણે ગુરુની પાસેથી પરમ વિદ્યાની દીક્ષા પામી શકતો નહોતો. ઉપમન્યુને છેવટે આંધળા થવાનો માઠો અનુભવ થતાં તેને પોતાની ભૂલ સમજાય છે. ક્રષિ પ્રસંગ થઈને પછી શિષ્યને દીક્ષા આપે છે.

ધૌભ્યક્રષિ આંગણામાં પાટ પર મુગચર્મ પાથરી આડા પડ્યા છે. પડ્યે પાટ પર બેઠાં બેઠાં તેમનાં પત્તી સમિધના કટકા કાપે છે. આશ્રમ આખો શાન્ત છે ને બધા શિષ્યો સૂઈ ગયા છે.

“મારા મનમાં એક વાત ઘણા વખતથી ઘોળાયા કરે છે. મને થયું આજે તમને પૂછું.” ક્રષિપત્ની બોલ્યા.

“જરૂર પૂછો. એવી તે શી વાત છે વળી ?” ધૌભ્ય બોલ્યા.

“આ ઉપમન્યુ તમારો ખાસ શિષ્ય છે. શાસ્ત્રો ભાશવામાં બહુ તેજસ્વી છે. યોગમાં ખૂબ આગળ વધેલો છે. ગ્રાંત્રણ કલાક સમાધિ કરે છે! આમ છતાં તમે તેને જ્ઞાનની આખરી દીક્ષા કેમ નથી આપતા ?” ક્રષિપત્ની બોલ્યા.

“તમારી વાત તો જાણો સાચી છે. આટલા ટૂંકા ગાળામાં શાખ તથા જીવનના ઊંડા અર્થને પામી ગયો હોય તેવો આ એક જ શિષ્ય આવ્યો છે.” ક્રષિએ કહ્યું.

“તો પછી તમે શા માટે તેને જ્ઞાનની છેલ્ખી દીક્ષા નથી આપતા ?” ક્રષિપત્ની બોલ્યા.

“તેનું કારણ છે.”

“શું ?”

“ઉપમન્યુ બધી રીતે તૈયાર છે પણ તેનો એક દોષ તેને નહે છે. એ દોષ તે તેની ભૂખ. તેની અન્નવાસના!” ધૌભ્યે જરા ગંભીર થઈ કહ્યું.

“ઉપમન્યુને અન્નની વાસના છે ? તો તો બાપાની મહેલાત છોડીને અહીં ભીખ માગવા તે શું કામ આવે ?”

“તમે ન જાણો, પરંતુ હું એ પારખી શર્કું. તે પોતે પણ આ જાણો છે, પરંતુ એય લાચાર છે. એ તેના ઉછેરનો દોષ છે. આ દોષ તેના અંતરના એકાદ ખૂણામાં ભરાઈ ગયો છે. તે નીકળી જશે ત્યારે મારે તેને દીક્ષા આપવી નહિ પડે. દીક્ષા તેની અંદરથી આપોઆપ ફૂટી નીકળશે.” ધૌભ્યે પત્તીને સમજાવતાં કહ્યું.

“મને ફોસલાવો નહિ. મારે તો નાનો ભાઈ કે પુત્ર જે ગણો તે ઉપમન્યુ છે. તમે તેને બધું ભણાવ્યું તો તેનો આટલો દોષ દૂર ન કરો ?” નારાજ થઈ ક્રષિપત્ની બોલ્યા.

“એ તો એના અંતરમાંથી એક દિવસ આપમેળે દૂર થશે.”

“પરંતુ તેની ચાવી તો તમે તેને બતાવો.” ઋષિપત્નીએ હઠ પકડી.

“ઠીક, જાઓ. તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે થઈ જશે.” ઋષિએ ધરપત આપી.

●
સવાર પડી. આશ્રમ જાગી ગયો.

“ઉપમન્યુ, આજે ગાયો ચરાવવા વનમાં તારે જવાનું છે. મોહું ન કરતો.” ગુરુએ કહ્યું.

“જી, મહારાજ.” ઉપમન્યુએ કહ્યું. આ તો ગુરુની આજ્ઞા! ઉપમન્યુનું શરીર થનગની ઊઠચું. હાથમાં જાણે ડંગ આવી ગઈ ને પગ વનની કેડીએ ચાલવા લાગ્યા. ઘટાદાર વૃક્ષો, લીલાં ખેતરો, કિલ્લોલતાં પક્ષીઓ ઉપમન્યુને દેખાવા લાગ્યાં.

“ત્યાં વનમાં ખાઈશ શું?” તેના અંતરમાંથી કોઈકે પૂછ્યાં.

વહેલા ઊઠી, નાહીં, ભિક્ષા લાવી ઉપમન્યુએ નીકળતાં પહેલાં જ નિરાંતે જમી લીધું.

સાંજે ઉપમન્યુ ગાયોને ચરાવી પાછો આવ્યો ને ગુરુની સામે હાથ જોડી ઊભો રહ્યો.

“કેમ ઉપમન્યુ, જઈ આવ્યો? હેં, પણ આજે તેં ખાવાનું શું કર્યું?” ગુરુએ પૂછ્યાં.

“હું વહેલો પરવારી, ભિક્ષા માગી લાવી, જમીને જ ગયેલો.” ઉપમન્યુએ કહ્યું.

“ઉપમન્યુ, ગુરુને જણાવ્યા વગર જે ભિક્ષાન્ન ખાય છે તે અપવિત્ર અન્ન ખાય છે. કાલે સવારે પણ તારે જ ગાયો ચરાવવા જવાનું છે.” ધૌભ્યે સમજાવ્યું.

બીજી સવારે ઉપમન્યુ વહેલી ભિક્ષા લઈ આવ્યો ને ગુરુને ચરણો મૂકી. ગુરુએ તે બધી પોતાના માટે રાખી લીધી. ઉપમન્યુ બીજી વાર ગામમાં ગયો ને ભિક્ષા લઈ આવ્યો. પછી નિરાંતે જમી, ગાયોને હાંકતો ઊપડ્યો વનમાં.

સાંજે પાછો આવી ઉપમન્યુ ગુરુ સામે આવીને ઊભો.

“બેટા, આવી ગયો? આજે ખાવાનું શું કર્યું?” ગુરુએ પૂછ્યાં.

“ગુરુજી, આજે બીજવાર ભિક્ષા લઈ આવ્યો ને જમ્યો.” ઉપમન્યુએ કહ્યું.

“ઉપમન્યુ, તેં આ ઠીક ન કર્યું. શિષ્યોએ દિવસમાં એક જ વાર ભિક્ષા લવાય. કાલે પણ તારે જ ગાયો ચરાવવા જવાનું છે.” ધૌભ્ય બોલ્યા.

“જેવી આપની આજ્ઞા.”

ત્રીજી સવારે ઉપમન્યુ ગામમાં જઈ ભિક્ષા લઈ આવ્યો. બધી ભિક્ષા ગુરુને ચરણો ધરી કાંઈ ખાધા વગર તે ગાયો લઈ વનમાં ગયો.

ધારું જંગલ. બપોરે પણ તડકો કે ગરમી નહિ. ગાયો શીળી છાયામાં બેઠી વાગોળે છે. ઉપમન્યુ ઝાડ પર ચરી સૂતો છે. તે ઘડીક ગીત ગાય છે તો વળી પક્ષીઓને બોલાવે છે; ઘડીક વાંસળી વગાડે છે તો વળી વનનું સૌન્દર્ય જુએ છે. પરંતુ પેલી ભૂખ! તે તો વારે-વારે સામી આવે છે. ઉપમન્યુનું પેટ બેસી ગયું છે ને આંખો ઊંડી ગઈ છે.

“આ ભૂખ વેઠચે શો લાભ? આ ગાયોનું દૂધ પી લઉં તો? તેમાં કાંઈ ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ નથી.” ઉપમન્યુને વિચાર આવ્યો. તે ઝાડ પરથી નીચે ઊતર્યો. તેણે ગાયોનું દૂધ પી ભૂખ શરીરી.

ત્રીજી સાંજ પડી. ઉપમન્યુ ગુરુ પાસે આવ્યો.

“બેટા, આજે શેનાથી પેટ ભર્યું?” ગુરુએ પૂછ્યાં.

“ગાયોના દૂધથી.” ઉપમન્યુએ કહ્યું.

“ઉપમન્યુ, ઓ દૂધ તો વાઇરડા માટે તથા યજના હોમ માટે છે. આપણે એ દૂધ ન પિવાય. આવતી કાલે પણ ગાયો સાથે તારે જ જવાનું છે.” ગુરુએ આજ્ઞા કરી.

ચોથી સવારે ગાયો આગળ ને ઉપમન્યુ પાછળ, ચાલ્યાં વનમાં. “ગુરુ મારી પરીક્ષા કરવા માગે છે. આજે કાંઈ

જ ખાવું નથી. એક દિવસ ન ખાઉં તો કાંઈ મરી જવાય છે!” ચાલતાં ચાલતાં ઉપમન્યુ વિચારતો હતો.

જંગલમાં ઉપમન્યુએ જાડ પર ચરી ગીતો ગાયાં ને વાંસળી વગાડી. આ બધું ક્યાં સુધી ચાલે ? ગાયોને ઘાસ ચરતી જોઈ તેની ભૂખ જાગી. જાડ પરથી તે ઉતર્યો. તેણે એક વાછરડાને છોડ્યું. તે પોતાની માને ધાવવા લાગ્યું. વાછરડું ધાવે એટલે તેના મોંએ ફીઝા વળે. આ ફીઝા હાથ વડે લઈ ઉપમન્યુ ખાવા લાગ્યો. આવી રીતે આઠ-દસ વાછરડાંના ફીઝાથી પોતાની ભૂખ શમાવી. સાંજે તે ગાયોને લઈ આશ્રમે આવ્યો.

“આજે દૂધ-બૂધ નથી પીધું ને ?” ગુરુએ પૂછ્યું.

“જી, ના, દૂધ નથી પીધું. માત્ર ધાવતાં વાછરડાંના મોંએ વળતાં ફીઝા ખાધાં છે.” ઉપમન્યુએ કહ્યું.

“ઉપમન્યુ, એ પણ આપણાથી ન લેવાય. સત્ત્વ તો બધું તેમાં જ હોય છે. કાલે પણ તું જ ગાયો સાથે જજે.” ધૌભ્ય બોલ્યા.

જંગલનો પાંચમો ટિવસ. ઉપમન્યુ જાડ પર ઘડીક સૂવે ને ઘડીક મંત્રો બોલે ને ઘડીક જાડનાં પાન તોડી પાડ્યોમાં ફેરદે.

સાંજ પડી. ગાયો આશ્રમ તરફ વળી. પાછળ ઉપમન્યુ છે. તેને મનમાં થયું કે, ‘આજે મેં ભૂખ પર વિજય મેળવ્યો.’ આગળ ગાયો છે ને પાછળ ઉપમન્યુ. થોડું ચાલ્યાં ત્યાં રસ્તાની બાજુમાં ખાસા મજાના થોર દેખાયા. થોર પર સરસ મજાનાં જુડવાં. જુડવાં પર ઉપમન્યુની નજર પડી ને તેનું મન ચયણું. તેના મનમાં હા-ના ચાલે છે ત્યાં તો તેના હાથ જુડવાં પાસે પહોંચ્યો ગયા. ડાળી પરથી જુડવાં છૂટાં પડવાં લાગ્યાં ! અને ત્યાં તો થોરના દૂધની એક સેડ ઉપમન્યુની આંખોમાં પડી. તેની દુનિયા આખી અંધકારમય બની ગઈ ! ગાયો, કેડી કશું દેખાય જ નહિ. ગાયોની ખરીઓના અવાજે તેણે ચાલવા માંડ્યું. પણ ત્યાં તો તે પડ્યો એક મોટા ભાડિયા કૂવામાં.

હવે તેને પોતાની મર્યાદાનું સાચું ભાન થયું. ગુરુએ તેને આટલું કહ્યું, છતાં તે ભૂખ ન રોકી શક્યો તેનો તેને પસ્તાવો થયો. તે બોલ્યો, “ગુરુ, મને માફ કરો. આવતા જન્મે મને તમે જ ગુરુ મળજો. ગુરુપત્ની આવતે જન્મે તમારે પેટે અવતાર આપજો.”

આશ્રમમાં હોમ વેળા થઈ. ગાયો આવી ગઈ પણ ઉપમન્યુ ન આવ્યો ને ધૌભ્યને ચિંતા થઈ. થોડા શિષ્યોને લઈ ગુરુ નીકળ્યા ઉપમન્યુને શોધવા.

“ઉપમન્યુ, બેટા ઉપમન્યુ !” ગુરુ સાદ પાડતાં જાય છે.

“ગુરુજી, ગુરુજી, હું તો અહીં છું, ભાડિયામાં.” ઉપમન્યુનો જવાબ આવ્યો.

ગુરુ ને શિષ્યો કૂવા પાસે આવ્યા. “ઉપમન્યુ, તું અંદર કેમ કરતાં પડ્યો ?” ગુરુએ ચિંતાથી પૂછ્યું.

“મારા પાપે ગુરુજી ! હું આંધળો થયો છું.”

“આંધળો ? કેવી રીતે ?”

ઉપમન્યુએ જે બન્યું હતું તે કહ્યું, ને ગુરુની ક્ષમા માગી. ગુરુને ખૂબ દુઃખ થયું. તેઓ કહે, “બેટા, મૂંડાઈશ નહિ. તું દેવોના વૈદ્ય અધ્યાત્મિકમારોનું સ્મરણ કર. તેઓ તારી આંખો સારી કરશે.”

ઉપમન્યુએ અધ્યાત્મિકમારોનું સ્મરણ કર્યું. કુમારો તરત હાજર થયા. તેમણે આંખો સાજ કરવા એક ઔષધિ ખાવા માટે ઉપમન્યુને આપી.

“હું કાંઈ ખાઈશ નહિ.” ઉપમન્યુ બોલ્યો.

“દેખતા થવું હોય તો આ દવા ખાવી પડે.” કુમારો બોલ્યા.

“દેખતા થવાય તો ઢીક, ન થવાય તો કાંઈ નહિ. પરંતુ હું ગુરુની આજ્ઞા વગર મોંમાં કાંઈ જ નહિ મૂકું.” ઉપમન્યુએ પોતાનો નિર્ધાર જણાવ્યો.

ગુરુ ધૌભ્યે તરત આજ્ઞા આપી ને ઉપમન્યુએ દવા લીધી. થોડી વારમાં તેને બધું દેખાવા લાગ્યું. તે કૂવામાંથી બહાર આવ્યો ને ગુરુ-શિષ્ય બેટયા !

સૌ તરત આશ્રમ તરફ વળ્યા. આશ્રમે પહોંચા તો ત્યાં જાંપે જ ઋષિપત્ની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. ઉપમન્યુએ તેમના ખોળામાં માથું મૂક્યું. ઋષિપત્નીએ હેતથી તેનું માથું સૂંધ્યું.

પોતાની પર્ણકુટી પાસે આવી, પગે લાગતા ઉપમન્યુને ધૌમ્ય કહે, “બેટા ઉપમન્યુ, તારો અંતેવાસ આજે પૂરો થાય છે. તને ભાડિયામાં જ જ્ઞાન મળી ગયું છે. તારાં મા-બાપ તારી રાહ જોતાં હશે. જા, તારું કલ્યાણ થાઓ.”

(‘હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ’માંથી)

શબ્દાર્થ

મૃગચર્મ હરણનું ચામડું સમિધ યજામાં હોમવાનું લાકડું ચકિત થયા હતા આશ્ર્ય પામ્યા હતા અન્નવાસના અન્ન માટેની લાલસા બિક્ષાન્ન બિક્ષા માગી મેળવેલું અન્ન સત્ત્વ સાર-અર્ક (અહીં) ઉત્તમ પૌણ્યિક તત્ત્વ મોટા ભાડિયામાં પાણી વગરના પહોળા કૂવામાં

ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા

(જન્મ : 14-7-1959)

ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા વ્યવસાયે બાળરોગ નિષ્ણાત છે. હાલ તેઓ ભાવનગરમાં સ્થાયી થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું ઉત્તમ પ્રદાન છે. ‘મોતીચારો’, ‘મનનો માળો’, ‘અંતરનો ઉજાસ’, ‘અમૃતનો ઓડકાર’, ‘પ્રેમનો પગરવ’ અને ‘હુંફાળા અવસર’ તેમના ‘મોતીચારો’ શ્રેષ્ઠીનાં પુસ્તકો છે. આ ઉપરાંત તેઓએ બાળસાહિત્ય અને બાળઆરોગ ઉપર પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં જન્મી રહેલા બાળકનો ભગવાન સાથેનો આત્મીય સંવાદ છે. બાળકના નિખાલસ પ્રશ્નો સાથે પ્રભુનો ‘મા’ જેવા પ્રેમાળ ભાવનો આ સંવાદમાં અનુભવ થાય છે.

સ્વર્ગમાંથી એક બાળક ધરતી પર જન્મ લેવા માટે તૈયાર થઈ ગયું હતું. એના મોં પર ચિંતા હતી. જોકે એને વિદાય આપવા માટે ભગવાન ખુદ હાજર હતા. તેમ છાતાં પેલા બાળકે ચિંતાતુર સ્વરે પૂછ્યું, ‘પ્રભુ, થોડીક જ વારમાં તમે મને પૃથ્વી પર મોકલવાના છો એ હું જાણું છું, પરંતુ આવડી વિશાળ ધરતી પર આટલું નાનકડું અને નિઃસહાય હું કઈ રીતે જીવી શકીશ?’

‘તું જરાય ચિંતા કરીશ નહીં !’ ભગવાન બોલ્યા, ‘તારા માટે પૃથ્વી પર એક દેવદૂતને તૈયાર રાખ્યો છે. અત્યારે એ તારી રાહ જ જોઈ રહ્યો હશે અને પૃથ્વી પર એ જ તારી કાળજ લેશે.’

‘પણ ભગવાન ! અહીં સ્વર્ગમાં તો હું હંમેશાં ખુશ જ રહ્યું છું અને ગીતો ગાઉં છું. હું સુખી તો છું. પછી તમે મને શું કામ મોકલો છો ?’ બાળકે કહ્યું.

‘બેટા ! ત્યાં તારો દેવદૂત તારા માટે ગીતો ગાશો. એ તને સુખી કરવાના અને રાખવાના બધા જ પ્રયત્નો કરશે અને એનો અદ્ભુત પ્રેમ જોઈને તું ખૂબ જ ખુશ થઈ જઈશ !’ ભગવાને જવાબ આપ્યો.

‘પરંતુ મને તો એ લોકોની ભાષા પણ કદાચ નહીં આવડતી હોય તો? એ લોકોની વાત હું કઈ રીતે સમજ શકીશ?’ બાળકના અવાજમાં ખાસ્સી ચિંતા ભણેલી હતી.

ભગવાને હસીને કહ્યું, ‘તેં ક્યારેય કલ્પના પણ ન કરી હોય એવા મીઠા અને પ્રેમથી ભરેલા શબ્દો એ દેવદૂત બોલશે અને ખૂબ જ ધીરજથી એ તને બોલતા અને એ લોકોની ભાષા સમજતા શીખવાડશે !’

‘પણ ભગવાન ! ધારો કે મારે તમારી સાથે વાત કરવી હશે તો હું કઈ રીતે કરી શકીશ?’ બાળકના મનમાં આજે ઢગલો પ્રશ્નો રમતા હતા.

‘તારો દેવદૂત બે હાથ જોડી મારી સાથે વાત કરતાં તને શીખવશો. એ લોકો એને પ્રાર્થના કહે છે !’ ભગવાન બોલ્યા.

‘ભગવાન ! મેં સાંભળ્યું છે કે પૃથ્વી પર ખરાબ લોકો પણ હોય છે. એમનાથી મારું રક્ષણ કોણ કરશે ?’ બાળકે ચિંતા વ્યક્ત કરી.

‘તારો દેવદૂત પોતાના જીવના જોખમે પણ તારું રક્ષણ કરશે !’ ભગવાને કહ્યું.

‘પણ હવે હું તમને તો નહીં જોઈ શકું, એટલે હું ઉદાસ રહીશ !’ થોડાક ઢીલા પડતા બાળકે કહ્યું.

‘બેટા ! ધરતી પરનો તારો દેવદૂત તને મારી ઘણી બધી વાતો કહેશે.’ ભગવાને કહ્યું, ‘તને મારા સુધી પહોંચવાનો રસ્તો પણ એ બતાવશે. અને હા ! હું ભલે ન દેખાઉં પરંતુ હું હંમેશાં તારી સાથે જ હોઈશ અને તારી સાથે જ રહીશ !’

ભગવાનના એ વાક્ય સાથે જ સ્વર્ગમાં અદ્ભુત શાંતિ છવાઈ ગઈ, પરંતુ હવે પૃથ્વી પરથી આવતા અવાજે

સંભળાવા માંડ્યા હતા. બાળકને સમજણા પરી ગઈ કે એને પૃથ્વી પર જવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એ ભગવાનની નજીક ગયો. એક વખત મન ભરીને ભગવાન સામે એણે જોઈ લીધું. એમને પૂરા સન્માન સાથે પગે લાગ્યો. પછી એક છેલ્લો સવાલ એણે પૂછી લીધો, ‘ભગવાન! હું મારા દેવદૂતનું નામ પણ નથી જાણતો! મને એનું નામ તો કહો!’

ભગવાને એના માથે હાથ મૂક્યો. સહેજ હસતાં હસતાં એ બોલ્યા, ‘બેટા! તારે એના નામ સાથે કાંઈ જ લેવાદેવા નહીં રહે! છિતાં તેં પૂછજું જ છે એટલે કહું છું કે તું એ દેવદૂતને ‘મા’ કહેજે! તારા એ દેવદૂતનું નામ છે - મા!’

પૃથ્વી પરથી આવતા અવાજો હવે સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. સંપૂર્ણ સંતોષ સાથે બાળકે પૃથ્વી તરફ પ્રયાણ કર્યું !

શબ્દાર્થ

ચિંતાતુર ચિંતાથી ભરેલું પ્રયાણ જવું, ચાલવા માંડવું ઢીલા પડવું મૂઝવણ અનુભવવી

● ● ●